

Paweł Perzyna

ORCID: 0000-0002-9820-054X
(Oddział Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi)

ZANIM POWSTAŁO ARCHIWUM INSTYTUTU PAMIĘCI NARODOWEJ. REFLEKSJE O ROZLICZANIU PRZESZŁOŚCI I TRAKTOWANIU AKT W POLSCE

Mija dwadzieścia lat od rozpoczęcia działalności przez Instytut Pamięci Narodowej – instytucję zajmującą się kompleksowo rozliczeniem komunistycznej przeszłości, nie tylko w sensie prawnym, lecz także historycznym, lustracyjnym, kommemoratywnym, prowadzącą także poszukiwania miejsc spoczynku ofiar totalitaryzmów nazistowskiego i komunistycznego oraz ofiar czystek etnicznych¹. Jej powstanie w wolnej Rzeczypospolitej nie było jednak oczywiste.

Pod koniec lat osiemdziesiątych proces wychodzenia Polski z systemu komunistycznego mógł potoczyć się zgodnie z założeniami jednego z trzech przewidywalnych teoretycznie modeli². Pierwszy mógł być wynikiem implozji, czyli zapadnięcia się

¹ Przywołane w tytule Archiwum, będące jedną z wewnętrznych komórek organizacyjnych Instytutu, funkcjonowało pod nazwą „Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów” do nowelizacji ustawy o IPN z 29 IV 2016 r.

² Jako system komunistyczny będę traktował – za prof. Januszem Wroną – wprowadzany od 22 VII 1944 r. przez PPR, a następnie PZPR system sprawowania władzy opierający się na pięciu podstawach, będących konstytutywnymi cechami systemu totalitarnego: 1) ustanowieniu politycznego monopolu partii marksistowsko-leninowskiej, 2) wprowadzeniu nomenklaturowego mechanizmu rekrutacji kadr, 3) upaństwowieniu gospodarki połączonym z likwidacją prywatnej własności (poza rolnictwem) oraz koncentracji wszystkich zasobów i ich rozdziału za pośrednictwem mechanizmu centralnego planowania i centralnej dystrybucji, 4) stosowaniu terroru i represji wobec przeciwników politycznych, 5) masowej i centralnie sterowanej propagandzie. Warto również dodać, że budowany w Polsce ustrój polityczny miał charakter uzurpatorski i fikcyjną legitymację wyborczą. J. Wrona, *Ustanowienie systemu komunistycznego w Polsce* [w:] *Polski wiek XX*, t. III: *PRL od lipca 44 do grudnia 70*, red. K. Persak, P. Machcewicz, Warszawa 2010, s. 45–46.

systemu w efekcie zakodowanych w nim sprzeczności ideologicznych, gospodarczych i politycznych. Drugi – następstwem odgórnego rewolucyjnego punktu przełomu, którego istotą jest symboliczne i instytucjonalne zerwanie z dotychczasowym ustrojem. Dokonuje się to w rezultacie wynegocjowanego i sformalizowanego umowy kontraktu politycznego, którego konsekwencją jest zmiana stosunków gospodarczych i politycznych poprzez wdrożenie przeobrażeń własnościowych i wprowadzenie demokracji parlamentarnej. Trzeci nie zawierał momentu symbolicznego przełomu, ale powinien nadejść w efekcie powolnej dyfuzji tradycyjnych i komunistycznych struktur instytucjonalnych³. Jak pokazał czas, zmiany polityczno-ustrojowe w Polsce przebiegły zgodnie z postulatami drugiego wariantu i tym samym po 1989 r. podjęto „próbę budowania świata bez historii, w którym najskuteczniejszym środkiem uśmierającym pamięć przedstawicielom różnych orientacji politycznych jest zapomnienie”⁴.

Wbrew pozorom wszystkie kraje postkomunistyczne dysponowały w momencie rozpoczęcia demontażu pozostałości systemu totalitarnego szerokim wachlarzem możliwości do zastosowania działań. Były wśród nich: postępowania karne wobec przedstawicieli reżimu odpowiedzialnych za zbrodnie i przestępstwa, rehabilitacje niesłusznie skazanych ofiar systemu, otwarcie tajnych archiwów aparatu bezpieczeństwa, zwrot bezprawnie odebranych i skonfiskowanych majątków, wypłata zadośćuczynień i odszkodowań, ale również środki prawn-administracyjne, takie jak ustawy lustracyjne lub dekomunizacyjne⁵.

Wydawało się, że – obok rehabilitacji ofiar, otwarcia dla nich i naukowców archiwów partyjnych i aparatu bezpieczeństwa – konieczność usunięcia byłych funkcjonariuszy i współpracowników Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa, Informacji Wojskowej i Wojskowej Służby Wewnętrznej, etatowych sekretarzy Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej z ważnych stanowisk i funkcji publicznych oraz stworzenie mechanizmów prawnych zabezpieczających państwo przed możliwością objęcia przez nich tych funkcji w przyszłości, będzie nie tylko elementem przywracania sprawiedliwości, lecz także warunkiem niezagrożonego rozwoju demokracji w Polsce. Zagadnienia lustracji, dekomunizacji oraz udostępniania dowodów potwierdzających represje są bowiem ze sobą nierozzerwalnie związane. Mają trwałe papierowe, filmowe, dźwiękowe spoiwo. Żaden z tych procesów nie może bowiem nastąpić bez wglądu w materiały archiwalne, bez weryfikacji zawartych w nich danych. Historycznym paradoksem sytuacji państw dawnego bloku wschodniego, w tym Polski, w pierwszych latach transformacji ustrojowej było zdominowanie debaty publicznej przez bardziej nośne medialnie dywagacje na temat stworzenia mechanizmów sprawiedliwego osądzenia poprzedniego systemu, dokonania uczciwej lustracji i dekomunizacji, a nie ochrony zasobu archiwalnego aparatu

³ J. Staniszkis, *Ontologia, kultura, przypadek – trzy ścieżki wychodzenia z komunizmu* [w:] *W poszukiwaniu paradygmatu transformacji*, red. J. Staniszkis, Warszawa 1994, s. 35–40, 45–54.

⁴ *Wypowiedź Andrzeja Grajewskiego w panelu 1. Rozliczenie z przeszłością – zadanie wyłącznie dla historyków?* [w:] *Od totalitaryzmu do demokracji. Pomiędzy „grubą kreską” a dekomunizacją – doświadczenia Polski i Niemiec*, red. P. Kuglarz, współpr. H. Sułek, Kraków 2001, s. 38.

⁵ M. Lubiszewski, *Lustracja a prawa człowieka. W poszukiwaniu podstawowych standardów*, „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego” 2010, t. 1, s. 87. Na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. Andrzej Zybortowicz podkreślał, że do ujawnienia powiązań stanowiących o sile środowisk postkomunistycznych niezbędne jest przeprowadzenie lustracji, a do ich przejścia – dekomunizacja. A. Zybortowicz, *W uścisku tajnych służb. Upadek komunizmu i układ postnomenklaturowy*, Komorów 1993, s. 9.

bezpieczeństwa oraz przeciwdziałania jego „prywatyzacji” i niszczeniu. Logika rozliczenia przeszłości nakazywała odwrotną kolejność. Najpierw zabezpieczenie dowodów przesładowań, rozpoznanie i przygotowanie ich do udostępniania w prowadzonych postępowaniach, a następnie wszczęcie procesów sprawdzania, weryfikacji osób pełniących lub aspirujących do pełnienia określonych funkcji i stanowisk państwowych. Emocje – tłumiona przez lata z jednej strony chęć rewanżu, a z drugiej objęcia partnera układu politycznego zbiorowym aktem „ułaskawienia” w imieniu całego społeczeństwa – wzięły górę nad rozsądkiem.

Efekty tych działań są dzisiaj takie, że z powodu braku dokładnych środków ewidencyjnych obrazujących stan archiwaliów w momencie ich przejścia nie było możliwe opracowanie w archiwach państwowych całościowej analizy zniszczeń akt PZPR, choć już po zgromadzeniu 16 tys. mb. materiałów stwierdzono dużą niekompletność tego zasobu. Z uwagi na realizację bieżących zadań archiwa nie były również w stanie przeprowadzić badania zawartości 10 tys. zespołów archiwalnych proveniencji pezetpeerowskiej pod kątem występowania świadectw potwierdzających stosowanie wobec obywateli działań dyskryminacyjnych, szykan i terroru. Należy przypomnieć, że przejście materiałów PZPR przez archiwa państwowe nastąpiło na podstawie art. 44 Ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach oraz decyzji Rady Ministrów z 19 marca 1990 r. i miało miejsce 30 lat temu⁶. Warto zatem zastanowić się, o jakiej dekomunizacji możemy w tej chwili mówić. Raczej już tylko historycznej, poprzez opracowania naukowe historyków oraz publikację przez Biuro Lustracyjne na stronie Biuletynu Informacji Publicznej IPN katalogu osób, które zajmowały kierownicze stanowiska w Polskiej Partii Robotniczej i Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, Zjednoczonym Stronnictwie Ludowym i Stronnictwie Demokratycznym, a także były członkami Rady Ministrów państwa komunistycznego do 23 sierpnia 1989 r. lub były w tym okresie kierownikami centralnych organów administracji państwowej⁷. Zdecydowanie lepiej przedstawia się sytuacja z badaniami dotyczącymi śladów zacierania kompromitującej działalności organów bezpieczeństwa, choć i w tym przypadku możemy mówić bardziej o analizach przyczynkarskich, a nie syntetycznym opracowaniu ukazującym skalę zjawiska⁸. Niezależnie od proveniencji wytwórców akt każdy

⁶ Odpowiedź podsekretarza stanu w Ministerstwie Edukacji Narodowej Jerzego Zdrady na interpelację nr 1984 posła Jerzego Grzegorza Zająca w sprawie dostępu do akt PZPR, 9 VI 1999 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ3.nsf/main/73252212> (dostęp 20 I 2020 r.); odpowiedź sekretarza stanu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego Jarosława Sellina na interpelację nr 13695 posła Jan Klawitera z dnia 5 VII 2017 r. w sprawie problemu archiwów byłej PZPR, 1 VIII 2017 r., <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=2BCEC1C3> (dostęp 20 I 2020 r.). W całym artykule przywoływana będzie Ustawa z dnia 14 VII 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach w wersji opublikowanej w DzU nr 38, poz. 183 z późn. zm. Informacje na temat zniszczenia stenogramów posiedzeń Biura Politycznego KC PZPR i decyzji ze stycznia 1990 r. (podpisanej przez Mieczysława Rakowskiego) nakazującej zniszczenie części dokumentacji Sekretariatu KC zawiera komunikat w: A. Dudek, *Archiwa państwowe i partyjne [w:] Od totalitaryzmu do demokracji...*, s. 232–234. O jednej z prób zahamowania procesu niszczenia dokumentacji i przejmowania akt partyjnych na terenie Gdańska i województwa gdańskiego traktuje: „*Wojna o akta*”. *Studia i materiały źródłowe*, red. S. Flis, Gdańsk 2011, s. 9–161.

⁷ Wspomniany katalog jest tworzony na podstawie art. 52a pkt 8 Ustawy z dnia 18 XII 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (DzU 2019, poz. 1882) i udostępniany na stronie: <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/kierownicze-stanowiska/?catalog=4>.

⁸ Ostatnie publikacje na temat brakowania i niszczenia dokumentacji organów bezpieczeństwa państwa zob.: S. Koller, *Brakowanie i niszczenie materiałów operacyjnych warszawskiej Służby Bezpieczeństwa w latach 1956–1989. Zarys problematyki [w:] Archiwa – Historia – Pamięć. Bilans 15 lat działalności*

przypadek świadomego i zaplanowanego procesu niszczenia źródeł historycznych powinien być traktowany nie tylko jako przestępstwo wobec dokumentów ścigane z mocy prawa, ale – w sensie moralnym – jako zamach na świadomość i pamięć o przeszłości.

Przy całym krytycyzmie dla wielu zaniechań w kwestii rozliczenia komunistycznej przeszłości, trudno jednak nie zauważyć mniej lub bardziej udanych prób wpisania w polski system prawny mechanizmów lustracji, dekomunizacji i otwarcia archiwów aparatu bezpieczeństwa. Przez blisko dekadę nie przynosiły one efektów, ale ich walorem było podtrzymywanie dyskusji na temat wspomnianych procesów. Choć minęło od tamtych wydarzeń dopiero 25–30 lat, niewiele osób pamięta, jak wiele koncepcji dotyczących lustracji i dekomunizacji wiązało się z pomysłami wyodrębnienia archiwaliów niezbędnych do ich przeprowadzenia oraz zamierzeniami udostępniania obywatelom informacji zawartych w aktach. Jubileusz IPN jest doskonałym pretekstem do takiego przypomnienia. Nie będzie to jednak zarys historii lustracji, dekomunizacji i udostępniania materiałów aparatu bezpieczeństwa, ale próba odtworzenia ich wzajemnych relacji oraz pomysłów na budowę i prawne usytuowanie nowego archiwum z zasobem historycznym poszerzającym w istotny sposób bazę źródłową do badania dziejów Polski w XX w.

Ramy czasowe artykułu otwiera rok 1990, w którym nastąpiła likwidacja Służby Bezpieczeństwa i rozpoczęto weryfikację jej kadr, a zamykają lata 1997–1998 odnoszące się do uchwalenia dwóch ustaw: o ujawnieniu pracy lub służby w organach bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi w latach 1944–1990 osób pełniących funkcje publiczne oraz o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Międzynarodowe wskazówki i zalecenia

Rozważania warto rozpocząć od przypomnienia, że kwestie dekomunizacji i lustracji nie zostały uregulowane w żadnej specjalnej umowie międzynarodowej, a podstawą prawną do ich przeprowadzenia w krajach postkomunistycznych były akty prawa krajowego, czyli w większości przypadków ustawy. Tym niemniej okazuje się, że i na tej płaszczyźnie wypracowano standardy, które powinny być zachowane przez państwa dokonujące rozliczenia totalitarnej przeszłości. Dwudziestego siódmego czerwca 1996 r. Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy przyjęło rezolucję nr 1096 w sprawie środ-

archiwalnej Instytutu Pamięci Narodowej, red. J. Bednarek, R. Leśkiewicz, P. Perzyna, Łódź–Warszawa 2018, s. 437–490 (tam też literatura przedmiotu – s. 437–438); S. Pilarski, *Niszczenie materiałów Służby Bezpieczeństwa w latach 1989–1990 (ze szczególnym uwzględnieniem dokumentacji dotyczącej NSZZ „Solidarność”) w województwie piotrkowskim. Egzemplifikacja przebiegu procedury i próby wyciągnięcia konsekwencji prawnych wobec jego organizatorów oraz wykonawców na szczeblu wojewódzkim i ministerialnym*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2018, t. 1, s. 437–467 (tam też literatura przedmiotu – s. 437–438); B. Kapuściak, *Celowe niszczenie czy przepisowe brakowanie? Glosa w sprawie nieistniejących materiałów po Głównym Zarządzie Informacji i Wojskowej Służbie Wewnętrznej*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2019, t. 11, s. 33–47. Informacje o „prywatyzacji” i niszczeniu archiwaliów SB zawierają również: A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*, Kraków 2014, s. 412–415; T. Kozłowski, *Koniec imperium MSW. Transformacja organów bezpieczeństwa państwa 1989–1990*, Warszawa 2019, s. 54–92; G. Wszolek, *Służba Bezpieczeństwa w Krakowie na tle przemian w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych 1989–1990*, Warszawa 2019, s. 53–66.

ków demontażu dziedzictwa po byłych komunistycznych ustrojach totalitarnych. Jej uchwalenie poprzedziło przygotowanie przez wiceprzewodniczącego Zgromadzenia Parlamentarnego, rumuńskiego polityka Adriana Severina, raportu nr 7568 dotyczące wspomnianej kwestii, którego fragment stanowiły „Wskazówki, jak zapewnić, by prawa lustracyjne i podobne środki administracyjne były zgodne z wymogami państwa opartego na zasadzie rządów prawa”⁹.

Zgodnie ze wspomnianymi dokumentami celem lustracji miała być ochrona nowo powstałych demokracji poprzez wyeliminowanie zagrożeń polegających np. na stosowaniu szantażu wobec osób publicznych. Ujawnianie pracy lub służby w komunistycznym aparacie bezpieczeństwa nie powinno stać się narzędziem zemsty i retribucji. Wykluczano również zastosowanie zasady zbiorowej odpowiedzialności. Lustracja miała gwarantować każdemu rzetelny proces, w tym m.in. jawność rozprawy, prawo do obrony i przesłuchania świadków oskarżenia oraz dostęp do materiałów dowodowych. Zakaz pełnienia funkcji publicznych mógł trwać nie dłużej niż 5 lat. Całą procedurę proponowano zakończyć do 31 grudnia 1999 r., ograniczając ją tylko do stanowisk kluczowych dla ochrony demokracji i praw człowieka, np. urzędników państwowych, funkcjonariuszy służb specjalnych, sędziów i prokuratorów¹⁰. Dekomunizację natomiast traktowano jako długotrwałe postępowanie odnoszące się do zrywania z dziedzictwem systemu komunistycznego, polegające na demontażu i likwidacji totalitarnego ustawodawstwa, instytucji, metod i strategii rządzenia, dawnej mentalności i struktur personalnych (nomenklatury), które mogły potrwać nawet kilka dekad¹¹.

Dużo szerszy niż europejski wymiar przybrały międzynarodowe regulacje dotyczące kwestii dostępu do archiwaliów organów bezpieczeństwa reżimów represyjnych nie tylko o zabarwieniu komunistycznym. Na spotkaniu w Meksyku w 1993 r. Międzynarodowa Konferencja Okrągłego Stołu Archiwów (International Conference of the Round Table on Archives – CITRA) zatwierdziła powołanie grupy ekspertów, którym powierzono zadanie przeanalizowania sytuacji archiwów wspomnianych reżimów w państwach Europy, Afryki i Azji, wkraczających pod koniec lat osiemdziesiątych na drogę demokracji. Ostatecznym celem projektu realizowanego przez Międzynarodową Radę Archiwów (International Council on Archives – ICA) we współpracy z UNESCO było przygotowanie dla archiwistów w państwach znajdujących się w okresie transformacji ustrojowej zaleceń dotyczących sposobu gromadzenia i udostępniania materiałów, będących podstawą do określenia odpowiedzialności prawnej, potwierdzenia ewentualnych

⁹ *Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems, Resolution 1096 (1996)*, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16507&lang=en> (dostęp 21 I 2020 r.); *Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems (Doc 7568). Report by Mr Adrian Severin for Council of Europe's Parliamentary Assembly's Committee on Legal Affairs and Human Rights, 3 VI 1996 r.*, <https://rm.coe.int/0900001680976ef8> (dostęp 21 I 2020 r.). Zob. M. Krotoszyński, *Ustawodawstwo lustracyjne wobec upływu czasu*, „Forum Prawnicze” 2015, nr 6, s. 85–88.

¹⁰ A. Bodnar, *Lustracja a prawa człowieka – standardy europejskie i standardy polskie*, http://www.hfhrpol.waw.pl/precedens/images/stories/Pdfy/prezentacja_lustracja.pdf (dostęp 21 I 2020 r.); *Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems, Resolution 1096 (1996)*, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16507&lang=en> (dostęp 21 I 2020 r.).

¹¹ Par. 5 *Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems (Doc 7568)*..., <https://rm.coe.int/0900001680976ef8> (dostęp 21 I 2020 r.).

szkód, rekonstrukcji historii lub zachowania pamięci zbiorowej, ale również do rozstrzygnięcia dylematów etycznych związanych z przechowywaniem akt czy opieką nad nimi¹².

Szefem ośmioosobowej grupy został Antonio González Quintana – dyrektor Sekcji Wojny Domowej Narodowego Archiwum Historycznego w Salamance w latach 1986–1994¹³. W raporcie końcowym eksperci uznali kluczową rolę archiwów służb specjalnych reżimów represyjnych w transformacji politycznej. Powodzenie operacji zadośćuczynienia i odszkodowania ofiarom prześladowań oraz usunięcia osób odpowiedzialnych za szkody wyrządzone przez byłe władze miało w dużej mierze zależeć – jak słusznie zauważyli eksperci – od wykorzystania materiałów zarówno zgromadzonych przez służby bezpieczeństwa, służby kontrwywiadu i wywiadu, jak i policji kryminalnej w zakresie spraw politycznych. Zachowanie i wyodrębnienie tych archiwaliów oraz powierzenie ich odrębnej instytucji odpowiedzialnej za ich zabezpieczenie uznano wręcz za czynniki decydujące w procesie umacniania demokracji w poszczególnych państwach¹⁴.

Zadania archiwów służb specjalnych reżimów represyjnych wynikały z jednej strony z potrzeby zagwarantowania każdemu narodowi prawa do zapisanej w materiałach pamięci o własnych losach, poznania prawdy oraz wskazania osób winnych popełnienia przestępstw przeciwko prawom człowieka. Każda ofiara powinna bowiem mieć możliwość poznania nazwisk osób, które brały udział w jej represjonowaniu. Autorzy raportu zauważyli tendencje wielu państw do zastosowania w tej kwestii amnestii w ramach promowania pojednania narodowego. Uznali jednocześnie, że swoboda wyboru drogi do transformacji politycznej wyklucza prawo do niszczenia dokumentów.

Z drugiej strony ważną rekomendacją dla archiwów miało stać się zabezpieczenie przywilejów indywidualnych w zakresie:

- dostępu każdej osoby do informacji, jakie o niej były gromadzone;
- prowadzenia badań naukowych z uwzględnieniem prawa do ochrony prywatności ofiar represji oraz osób trzecich;

¹² *Archives of the Security Services of Former Repressive Regimes: Report prepared for UNESCO on behalf of the International Council of Archives*, red. A. González Quintana, Paris 1997, s. 3, <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001400/140074e.pdf> (dostęp 3 I 2020 r.); *Archival policies in the protection of human rights*, red. A. González Quintana, Paryż 2009, s. 16, https://www.ica.org/sites/default/files/Report_Gonzalez-Quintana_EN.pdf (dostęp 3 I 2020 r.); A. Rzepliński, *Habeas data. Archiwa byłych policji politycznych*, 1998, <http://www.ipsir.uw.edu.pl/o-instytucie/katedry-i-zaklady/katedra-kryminologii-i-polityki-kryminalnej/referaty-i-artykuly/habeasdat-archiwa-bylych-policji-politycznych-a-rzeplinski> (dostęp 3 I 2020 r.). W rekomendowanych zasadach kodeksu etycznego dla archiwistów znalazł się zapis o szczególnej ochronie interesów ofiar represji politycznych, których prawa zdobyły pierwszeństwo nad badaniami historycznymi. P. Perzyna, *Dostęp do Archiwum IPN w kontekście ochrony danych osobowych [w:] Archiwa bez granic. Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich, Kielce, 20–21 września 2017 r.*, red. W. Chorążyczewski, K. Strykowski, Warszawa 2019, s. 307–308.

¹³ Pozostali członkowie grupy: dr Dagmar Unverhau – dyrektor Archiwum Stasi w Berlinie (Niemcy); Laszlo Varga – dyrektor Archiwum Miejskiego Budapesztu (Węgry); Vladimir Kozlov z Archiwum Państwowego Federacji Rosyjskiej w Moskwie (Rosja); Alejandro González Poblete – przewodniczący Narodowej Komisji ds. Odszkodowań i Pojednania w Santiago (Chile); Narissa Ramdhani – dyrektor archiwów Afrykańskiego Kongresu Narodowego w Johannesburgu (RPA); Eliana Resende Furtado de Mendoça – dyrektor Archiwum Państwowego w Rio de Janeiro (Brazylia) i Mary Ronan z Narodowego Archiwum Stanów Zjednoczonych. *Archival policies...*, s. 17, https://www.ica.org/sites/default/files/Report_Gonzalez-Quintana_EN.pdf (dostęp 3 I 2020 r.).

¹⁴ *Archives of the Security Services...*, s. 9, <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001400/140074e.pdf> (dostęp 3 I 2020 r.). Zob. też P. Perzyna, *Dostęp do Archiwum IPN...*, s. 306–307.

- rehabilitacji prawnej, wypłacenia zadośćuczynienia i odszkodowania za szkody wyrządzone przez funkcjonariuszy byłych służb oraz zwrotu skonfiskowanego mienia;
- zbadania losu osoby najbliższej, która zaginęła w wyniku działań byłych służb specjalnych¹⁵.

Podsumowując, zalecenia międzynarodowe nie stanowiły przeszkody do prowadzenia procesu rozliczania, wręcz zachęcały do jego urzeczywistnienia, nawet jeśli opowiadały się za jego ograniczeniem czasowym i odwoływały się do praw i wolności nie tylko ofiar represji, lecz także funkcjonariuszy i współpracowników reżimów totalitarnych¹⁶. Opieszałość, nieudolność czy wręcz niechęć do oczyszczenia życia politycznego i społecznego z pozostałości poprzedniego ustroju od początku tkwiła raczej w sytuacji wewnętrznej Polski, niezdolności ówczesnych elit politycznych do podejmowania decyzji zmierzających nie tylko do symbolicznego, ale i praktycznego zerwania z systemem komunistycznym.

Rozliczanie przeszłości czy ochrona utraty pamięci?

Pierwsze próby zerwania z niechlubną spuścizną komunistyczną zostały podjęte podczas organizacji służb specjalnych i porządku publicznego demokratycznej Rzeczypospolitej Polskiej. W grę wchodziły dwa rozwiązania. Z jednej strony możliwość adaptacji części funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa do nowych warunków politycznych oraz opcja zerowa – budowa służb specjalnych od podstaw, zastosowana w Czechosłowacji. W Polsce wybrano wariant pierwszy, co z perspektywy 30 lat działalności nowych służb, odziedziczonej przez funkcjonariuszy dawnej SB mentalności *homo sovieticus* i prób weryfikacji ich uposażeń emerytalnych w ostatniej dekadzie, należy uznać za błąd. Osiemnastego stycznia 1990 r. grupa 15 posłów Obywatelskiego Klubu Parlamentarnego Sejmu RP X kadencji złożyła projekty ustaw: o ochronie bezpieczeństwa i porządku publicznego oraz bezpieczeństwa obywateli i organach właściwych w tych sprawach, a także o Urzędzie Ministra Spraw Wewnętrznych. To właśnie one miały stanowić podstawę prawną do powołania nowej służby specjalnej oraz przekształcenia Milicji Obywatelskiej w Policję¹⁷.

Kilka dni po wejściu w życie Zarządzenia nr 043/90 Ministra Spraw Wewnętrznych z 10 maja 1990 r. w sprawie zaprzestania działalności Służby Bezpieczeństwa, Rada Ministrów wydała Uchwałę nr 69 z dnia 21 maja 1990 r. w sprawie trybu i warunków przyjmowania byłych funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa do służby w Urzędzie Ochrony Państwa i w innych jednostkach organizacyjnych podległych ministrowi spraw wewnętrznych oraz zatrudniania ich w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych¹⁸. Zgodnie

¹⁵ *Archives of the Security Services...*, s. 10–11, <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001400/140074e.pdf> (dostęp 3 I 2020 r.); A. Rzepliński, *Habeas data...*, <http://www.ipsir.uw.edu.pl/o-instytucie/katedry-i-zaklady/katedra-kryminologii-i-polityki-kryminalnej/referaty-i-artykuly/habeasdata-archiwa-bylych-policji-politycznych-a-rzeplinski> (dostęp 3 I 2020 r.).

¹⁶ *Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems (Doc 7568)...*, <https://rm.coe.int/0900001680976ef8> (dostęp 21 I 2020 r.).

¹⁷ Trzy ustawy o: Policji, Urzędzie Ochrony Państwa, Urzędzie Ministra Spraw Wewnętrznych zostały uchwalone 6 IV 1990 r. R. Leśkiewicz, *Od Służby Bezpieczeństwa do Urzędu Ochrony Państwa*, „Dzieje Najnowsze” 2016, nr 1, s. 172–173.

¹⁸ MP 1990, nr 20, poz. 159; R. Leśkiewicz, *op. cit.*, s. 178. Miesiąc później została ona uzupełniona Zarządzeniem nr 51 Ministra Spraw Wewnętrznych z 25 VI 1990 r. w sprawie przeprowadzenia oceny

z nią funkcjonariusze SB uzyskali możliwość podjęcia – po otrzymaniu pozytywnej opinii właściwej terytorialnie komisji kwalifikacyjnej (centralnej, ds. kadr centralnych lub wojewódzkiej) – służby w UOP, Policji lub innej jednostce organizacyjnej podległej ministrowi spraw wewnętrznych. Centralną Komisję Kwalifikacyjną powoływał prezes Rady Ministrów, a jej zadania, obok nadzoru nad komisją ds. kadr centralnych i komisjami wojewódzkimi, obejmowały również rozpatrywanie odwołań od decyzji wspomnianych komisji. Członków komisji ds. kadr centralnych, zajmującej się weryfikacją funkcjonariuszy SB pełniących służbę w jednostkach na szczeblu centralnym, mianował szef UOP, a komisji wojewódzkich, rozpatrujących wnioski o przyjęcie do pracy funkcjonariuszy z danego województwa, desygnował przewodniczący CKK. W skład poszczególnych gremiów weryfikacyjnych weszli przedstawiciele: szefa UOP, komendanta głównego Policji, związku zawodowego funkcjonariuszy Policji oraz osoby uznawane przez lokalne społeczności za autorytety moralne¹⁹. Efekt tych rozwiązań był taki, że dawni funkcjonariusze SB stanowili w Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego jeszcze w 2012 r. grupę liczącą ok. 300 osób (5 proc. etatów), natomiast w Agencji Wywiadu kilkudziesięciu funkcjonariuszy (również 5 proc. etatów)²⁰.

Spśród wielu zagadnień z zakresu rozliczania komunistycznej przeszłości podejmowanych po transformacji ustrojowej w zasadzie tylko kwestia rehabilitacji osób represjonowanych w Polsce po 1944 r. z przyczyn politycznych nie budziła oporu i niechęci polityków²¹. Zmiany te nie wymagały zawierania kompromisów, były stosunkowo łatwe do przeprowadzenia, bo nie obciążały ówczesnych czynnych w życiu publicznym komunistów, nie stwarzały podstaw do pociągnięcia ich do odpowiedzialności, a jedyne koszty ponosił budżet państwa zrujnowany przez ekipy rządowe pozostające u władzy do 1989 r. Dwudziestego trzeciego lutego 1991 r. Sejm RP uchwalił Ustawę o uznaniu za nieważne orzeczeń wydanych wobec osób represjonowanych za działalność na rzecz niepodległego bytu Państwa Polskiego, zakładającą m.in. przyznanie odszkodowania za poniesione szkody i zadośćuczynienia za doznane krzywdy²². Półtora miesiąca później przekształcono Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, która ścigała zbrodnie nazistowskie, w Główną Komisję Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Rozszerzono przy tym zakres prowadzonych przez nią śledztw poprzez uwzględnienie zbrodni stalinowskich, traktowanych jako przestępstwa na szkodę jednostek bądź grup ludności popełnione

byłych funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa. A. Jusupović, A. Ostapa, J. Wygoda, *Pojęcie Służba Bezpieczeństwa w rozumieniu ustawy lustracyjnej. Propozycja wykładni* [w:] *Historyczno-prawna analiza struktur organów bezpieczeństwa państwa w Polsce Ludowej (1944–1990). Zbiór studiów*, red. A. Jusupović, R. Leśkiewicz, Warszawa 2013, s. 66.

¹⁹ R. Leśkiewicz, *op. cit.*, s. 178–179.

²⁰ W. Graca, H. Spustek, *Rola byłych funkcjonariuszy komunistycznych służb specjalnych w cywilnym wywiadzie i kontrwywiadzie Polski i Czech w latach 1989–2018*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2019, t. 41, nr 1, s. 104.

²¹ A. Grajewski, *Balast po komunizmie. Instytucjonalne rozliczenie komunizmu w krajach Europy Środkowej – opis struktur oraz okoliczności ich powstania*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, nr 2, s. 174–175. Zob. też Z. Cichoń, *Dekomunizacja a prawa człowieka* [w:] *Od totalitaryzmu do demokracji...*, s. 299–304, 306.

²² Ustawa z dnia 23 II 1991 r. o uznaniu za nieważne orzeczeń wydanych wobec osób represjonowanych za działalność na rzecz niepodległego bytu Państwa Polskiego (DzU 1991, nr 34, poz. 149).

do 31 grudnia 1956 r. przez władze komunistyczne, oraz zbrodni wojennych lub przeciwko ludzkości²³.

Prawdziwe emocje wzbudzały natomiast kwestie: wprowadzenia zakazu sprawowania określonych funkcji i stanowisk przez przedstawicieli aparatu partii komunistycznej (dekomunizacja), badania przeszłości osób pełniących funkcje publiczne oraz zajmujących określone stanowiska w sferze politycznej, społecznej i gospodarczej pod kątem ich ewentualnej służby jako funkcjonariuszy organów bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi w charakterze osobowych źródeł informacji (lustracja), a także otwarcia i udostępnienia społeczeństwu akt komunistycznego aparatu bezpieczeństwa. Szczególna podejrzliwość towarzyszyła ostatniemu zagadnieniu. Z jednej strony zakładano, że pozostawienie materiałów aparatu bezpieczeństwa w dyspozycji służb specjalnych i rządzących polityków doprowadzi do ich wykorzystania w bieżącej walce politycznej, z drugiej natomiast – dostęp do nich byłych funkcjonariuszy SB/WSW zatrudnionych w nowych służbach spowoduje ich „prywatyzację”, zawłaszczenie poprzez kradzież lub dalsze niszczenie. Jak się szybko okazało, drugie przypuszczenie było jak najbardziej uzasadnione. Pod pozorem prowadzonego brakowania przeterminowanych materiałów i w oparciu o niejednokrotnie fałszowaną dokumentację (antydatowanie protokołów lub zmiana kwalifikacji archiwalnej) w jednostkach SB oraz WSW nieprzerwanie trwało niszczenie dokumentacji operacyjnej²⁴. Informacje o paleniu akt doprowadziły 20 marca 1990 r. do powołania przez ministra edukacji narodowej prof. Henryka Samsonowicza komisji do spraw zbiorów archiwalnych MSW, która funkcjonowała od 12 kwietnia do 27 czerwca 1990 r. w archiwach MSW. W jej skład weszli: Bogdan Kroll (przewodniczący) – dyrektor Archiwum Akt Nowych, prof. Jerzy Holzer, prof. Andrzej Ajnenkiel, Adam Michnik – ówczesny poseł OKP i redaktor naczelny „Gazety Wyborczej”. Jej działalność zakończyła się lakonicznym, dwustronicowym sprawozdaniem, zawierającym opis materiałów archiwalnych i prośbę o przekwalifikowanie (zmianę kategorii) części z nich, ale bez żadnych konkluzji w sprawie dalszej przyszłości archiwów komunistycznego aparatu bezpieczeństwa²⁵.

Pierwszą próbę wpisania lustracji w porządek prawny niepodległego państwa podjął w Sejmie RPI kadencji Klub Parlamentarny Konfederacji Polski Niepodległej, wnosząc 10 grudnia 1991 r. projekt ustawy o restytucji niepodległości. Przewidywano w nim, że „osoby należące do organów bezpieczeństwa i porządku publicznego, albo faktycznie

²³ Ustawa z dnia 4 IV 1991 r. o zmianie ustawy o Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytucie Pamięci Narodowej (DzU nr 45, poz. 195).

²⁴ Zob. R. Kościński, R. Leśkiewicz, *Brakowanie i niszczenie dokumentów Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Poznaniu w latach 1989–1990. Wybrane zagadnienia*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2011, t. 4, s. 272–273, 279–280, 282; S. Białek, *Brakowanie i niszczenie dokumentacji SB w województwie opolskim w latach 1987–1990. Ustalenia wstępne*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, t. 2, s. 70, 85; B. Kapuściak, *op. cit.*, s. 41–47.

²⁵ Komisja została powołana na prośbę Politycznego Komitetu Doradczego MSW. T. Kozłowski, *op. cit.*, s. 126–128; G. Wszolek, *op. cit.*, s. 194; A. Grajewski, *Balast po komunizmie* [w:] *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach 1918–2008*, red. A.D. Rotfeld, A.W. Tor-kunowa, Warszawa 2010, s. 957; A. Dudek, *Od Mazowieckiego do Suchockiej. Pierwsze rządy wolnej Polski*, Kraków 2019, s. 241–242. Zob. też *Co kryją teczki? O tajnych współpracownikach bezpieki z Andrzejem Chojnowskim, Grzegorzem Majchrzakiem, Zbigniewem Nawrockim i Tadeuszem Ruzikowskim rozmawia Władysław Bulhak*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2005, nr 3, s. 26–28.

wypełniające te funkcje, także w ramach formacji wojskowych, współdziałające z tymi organami lub nadzorujące je” będą poddane specjalnemu postępowaniu sprawdzającemu, a w przypadku uzasadnionego podejrzenia przestępstwa ich sprawy zostaną przekazane sądowi, natomiast „sędziowie, prokuratorzy i adwokaci oraz osoby, które sprawowały te funkcje w okresie między 10 października 1939 [r.] a 10 września 1989 r.” – procesowi weryfikacji na zasadach określonych w odrębnej ustawie. Do rozpatrzenia m.in. przestępstw zdrady ojczyzny i zdrady stanu, naruszenia suwerenności państwa, osłabiania mocy obronnej i uzależniania jej od interesu obcego państwa, współdziałania w oddaniu części terytorium państwowego, naruszenia prawa obywateli do wolnych wyborów, ludobójstwa i tworzenia systemu terroru zamierzano z kolei powołać Naczelny Trybunał Narodowy²⁶. Głosami Sojuszu Lewicy Demokratycznej, Polskiego Stronnictwa Ludowego, Unii Demokratycznej, Kongresu Liberalno-Demokratycznego, Zjednoczenia Chrześcijańsko-Narodowego i Porozumienia Centrum projekt KPN został odrzucony już w pierwszym czytaniu podczas posiedzenia sejmku 31 stycznia 1992 r.²⁷

Drugą próbę przeprowadzenia lustracji podjęto cztery miesiące później. Dnia 28 maja 1992 r. sejm przyjął zaproponowaną przez posła Unii Polityki Realnej Janusza Korwin-Mikkego uchwałę lustracyjną, która nakazywała ministrowi spraw wewnętrznych ujawnienie nazwisk posłów, senatorów, ministrów, wojewodów, sędziów i prokuratorów będących tajnymi współpracownikami UB i SB w latach 1945–1990. Rankiem 4 czerwca 1992 r. minister Antoni Macierewicz doręczył Konwentowi Seniorów Sejmu RP listę nazwisk 64 członków rządu zarejestrowanych przez SB jako tajni współpracownicy UB i SB. W apologetycznym zachwycie nad realizacją uchwały zabrakło refleksji, że nie została ona wykonana zgodnie z intencjami większości posłów. Wykaz nie obejmował bowiem nazwisk wojewodów, sędziów i prokuratorów, a rzecznik MSW wydał oświadczenie, w którym stwierdzono, że minister spraw wewnętrznych czuł się zobowiązany uchwałą do wydania informacji o znajdujących się w dyspozycji ministerstwa materiałach, a nie do ustalenia, kto był agentem UB/SB. Po północy 5 czerwca sejm podjął uchwałę o odwołaniu rządu Jana Olszewskiego a Trybunał Konstytucyjny dwa tygodnie później orzekł, że uchwała była niezgodna z konstytucją²⁸.

²⁶ Artykuły: 5 par. 5 i 6; 6 par. 1 poselskiego projektu ustawy o restytucji niepodległości (druk nr 15 z 5 XII 1991 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/MT53EIP51RSK21JEP-KFMKG37DAX6BQ.pdf (dostęp 23 I 2020 r.). Pierwszą próbę przeprowadzenia lustracji, ograniczonej jedynie do kandydatów do parlamentu, podjęło ZChN pod koniec kwietnia 1991 r. Postulowana weryfikacja miała stać się częścią ordynacji wyborczych do sejmku i senatu. Propozycja ZChN nie uzyskała uznania większości posłów w głosowaniu w trakcie posiedzenia sejmku w dniu 10 V 1990 r. P. Grzelak, *Wojna o lustrację*, Warszawa 2005, s. 22–24.

²⁷ Stenogram 7 posiedzenia Sejmu RP I kadencji w dniu 31 I 1991 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf/main/1E3DFD95#080> (dostęp 23 I 2020 r.).

²⁸ Stenogram 17 posiedzenia Sejmu RP I kadencji w dniu 4 VI 1992 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf> (dostęp 23 I 2020 r.); Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 VI 1992 r., sygn. akt U 6/92, w sprawie dopuszczalności badania konstytucyjności uchwał Sejmu RP (OTK 1992, poz. 130), <https://ipo.tribunal.gov.pl/ipo/view/sprawa.xhtml?sprawa=2955&dokument=5339> (dostęp 23 I 2020 r.). Dodatkowa lista, zawierająca dane dotyczące prezydenta RP Lecha Wałęsy i marszałka Sejmu RP Wiesława Chrzanowskiego, została przesłana prezydentowi, premierowi, marszałkom sejmku i senatu, pierwszemu prezesowi Sądu Najwyższego oraz prezesowi Trybunału Konstytucyjnego. P. Grzelak, *op. cit.*, s. 61–66, 72–77; A. Dudek, *Historia polityczna Polski 1989–2015*, Kraków 2016, s. 213–218.

A jednak archiwalia są potrzebne

Podwójny falstart lustracyjny doprowadził do zniknięcia na kilka kolejnych lat kwestii rozrachunku z komunistyczną przeszłością z debaty publicznej, ale nie z prac parlamentarnych. Zaistnienie takiej sytuacji ułatwiły: zwycięstwo wyborcze nierozliczonej formacji postkomunistycznej w 1993 r. oraz nastawienie ówczesnych elit politycznych, dla których mottem stało się hasło z kampanii wyborczej prezydenta Aleksandra Kwaśniewskiego w 1995 r.: „Wyberzmy przyszłość” – nośne i pojemne zarówno dla obawiających się ponoszenia konsekwencji za udział w utrwalaniu totalitarnego systemu, jak i „technokratów” zainteresowanych rzekomo jedynie zagadnieniami modernizacji społecznej i gospodarczej Polski²⁹.

Odkładanie rozprawy z niechlubną przeszłością poprzedniego systemu, liczenie na społeczną i polityczną amnezję nie przyniosło w sejmie oczekiwanych skutków. Już 22 kwietnia 1992 r. do łaski marszałkowskiej wpłynął projekt ustawy lustracyjnej zgłoszony przez KPN³⁰, a w lipcu tego roku kolejne pięć propozycji autorstwa ZChN³¹, KL-D³², PC³³, NSZZ „Solidarność”³⁴ i senatu³⁵. Warto zauważyć, że trzy z nich, przygotowane przez ZChN, „Solidarność” i senat, łączyły postulaty lustracji i dekomunizacji, wyraźnie nawiązując do modelu rozliczeń z totalitarną przeszłością zastosowanego w Czechosłowacji³⁶.

²⁹ A. Grajewski, *Balast po komunizmie. Instytucjonalne rozliczenie...*, s. 175.

³⁰ Poselski projekt ustawy lustracyjnej (druk nr 386 z 6 VII 1992 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/LC5NCLTMG764FBJ4XDAHTNNHATFE98.pdf (dostęp 23 I 2020 r.).

³¹ Poselski projekt ustawy o warunkach zajmowania niektórych stanowisk publicznych w Rzeczypospolitej Polskiej (druk nr 394 z 21 VII 1991 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/7R21KKGMMHUG7PJMFI1ND2FDDUAF14RH.pdf (dostęp 23 I 2020 r.). Była to najszersza koncepcja zakazu pełnienia określonych funkcji i stanowisk państwowych, która miała dotyczyć byłych sekretarzy i członków władz wszystkich szczebli PPR i PZPR, studentów i pracowników Wyższej Szkoły Nauk Społecznych przy KC PZPR, lektorów PZPR oraz osób zatrudnionych na kierowniczych stanowiskach w Urzędzie ds. Wyznań lub Głównym Urzędzie Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk. M. Krotoszyński, *Lustracja w Polsce w świetle modeli sprawiedliwości okresu tranzycji*, Warszawa 2014, s. 69–70.

³² Poselski projekt ustawy o trybie sprawdzania i ujawniania okoliczności dotyczących współpracy z organami Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego i Służby Bezpieczeństwa oraz z innymi służbami specjalnymi osób pełniących lub ubiegających się o pełnienie publicznych funkcji państwowych (druk nr 399 z 24 VII 1992 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/SYBFA8AS3E3PNMTKXLQHPSBKEY1R2.pdf (dostęp 23 I 2020 r.).

³³ Poselski projekt ustawy o warunkach wstępnych zajmowania niektórych stanowisk w Rzeczypospolitej Polskiej (druk nr 423 z 31 VII 1992 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/BIIG6EU8LSC11D1EVU4P5R9DERQSUN.pdf (dostęp 23 I 2020 r.).

³⁴ Poselski projekt ustawy o lustracji (druk nr 406 z 23 VII 1992 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/2L2368FITHHIEI6U5DI8HPJQK146NH.pdf (dostęp 23 I 2020 r.).

³⁵ Senacki projekt ustawy o warunkach wstępnych zajmowania niektórych stanowisk w Rzeczypospolitej Polskiej (druk nr 417 z 28 VII 1992 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/N9GCLA31B5I34KAESXXGXD4Q3A2R77.pdf (dostęp 23 I 2020 r.).

³⁶ Dnia 4 X 1991 r. parlament Czechosłowacji uchwalił Ustawę, którą się ustanawia niektóre dalsze warunki sprawowania niektórych funkcji w państwowych organach i organizacjach Czeskiej i Słowackiej Republiki Federacyjnej, Republiki Czeskiej i Republiki Słowackiej (Zákon, kterým se stanoví některé další předpoklady pro výkon některých funkcí ve státních orgánech a organizacích České a Slovenské Federativní Republiky, České republiky a Slovenské republiky – Zákon č. 451/1991 Sb). Zob. C. Kuta, *Lustracja w Polsce na tle krajów Europy Środkowej*, „Horyzonty Polski” 2014, t. 5, nr 11, s. 100–101; *Lustracja po czesku. Rozmowa z Petrušką Šustrovą, byłą wiceminister spraw wewnętrznych Czechosłowacji*, rozmowę przeprowadził A. Grajewski, „Więź” 1997, nr 4, s. 174–178; P. Šustrova, *Ustawa lustracyjna to nie wszystko* [w:] *Dekomunizacja i rzeczywistość*, Warszawa 1993, s. 12–16; P. Grzelak, *op. cit.*, s. 89.

Z archiwalnego punktu widzenia szczególnie interesujący był projekt ustawy klubu NSZZ „Solidarność” przewidujący pozbawienie funkcji i stanowisk kierowniczych funkcjonariuszy i świadomych współpracowników cywilnych i wojskowych organów bezpieczeństwa państwa oraz przedstawicieli aparatu PPR i PZPR od sekretarza komitetu gminnego lub zakładowego wzwyż. W celu przeprowadzenia tych zamierzeń postulowano utworzenie Centralnej Komisji Lustracyjnej oraz Centralnego Archiwum Lustracyjnego, gromadzącego „materiały osobowe” resortu spraw wewnętrznych z lat 1944–1989 oraz rejestry funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa i sekretarzy PZPR. Z kontekstu zaproponowanych przepisów można wnioskować, że pod pojęciem „materiały osobowe” kryły się akta osobowych źródeł informacji przechowywane w Archiwum UOP, które zamierzano wykorzystać jako materiał dowodowy w procesie lustracji.

Na czele CAL miał stać dyrektor powoływany przez sejm, a w jego kompetencjach znalazło się ustalenie regulaminu korzystania z zasobu archiwum, wykorzystywanego jedynie w zakresie przewidzianym w ustawie, określenie wysokości opłat (prawdopodobnie za reprodukcje) oraz przekazywanie CKL informacji o osobach podlegających lustracji. Zgodnie z założeniami projektu prawo wglądu do materiałów zgromadzonych na swój temat zagwarantowano każdemu obywatelowi, oczywiście z zachowaniem obowiązku ochrony tajemnicy państwowej i praw osób trzecich³⁷. Nie określano jednak statusu samego archiwum. Wydzielenie akt osobowych z zasobu MSW miało dodatkowo zabezpieczyć je przed wykorzystaniem przez ten resort w przyszłości, co stanowiło dodatkową gwarancję ochrony dóbr osobistych osób „objętych bezprawnym badaniem w przeszłości”. Nie wiadomo jednak, co planowano uczynić z archiwaliami po zakończeniu procesu lustracji przewidzianego na dzień 31 grudnia 1999 r. Czy miały trafić one do archiwów państwowych, czy też ze względu na klauzule tajności stanowić zasób nowego archiwum wyodrębnionego spod nadzoru Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych?³⁸ Dla posłów „Solidarności” ważniejszy był w tym przypadku cel pozyskania materiałów do CAL, czyli lustracja i dekomunizacja, niż losy zgromadzonego zasobu po 1999 r.

Piętą września 1992 r. Sejm RP zdecydował o przekazaniu wszystkich sześciu projektów do komisji sejmowych: Sprawiedliwości, Administracji i Spraw Wewnętrznych oraz Komisji Ustawodawczej. Do końca maja 1993 r., czyli rozwiązania obu izb, parlament nie zdążył jednak uchwalić ustawy lustracyjnej³⁹.

W kolejnej, II kadencji sejm zajął się rozpatrzeniem pięciu nowych projektów ustaw związanych z problematyką lustracji, zgłoszonych tym razem przez Unię Pracy⁴⁰, KPN⁴¹,

³⁷ Artykuły: 1; 2; 3 par. 6; 4 par. 1, 3–5; 8 par. 1 poselskiego projektu ustawy o lustracji (druk nr 406 z 23 VII 1992 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/2L2368FITHHIEI6U5DI8HPJQK146NH.pdf (dostęp 24 I 2020 r.).

³⁸ Art. 14 par. 2 oraz uzasadnienie poselskiego projektu ustawy o lustracji..., *ibidem* (dostęp 24 I 2020 r.).

³⁹ M. Krotoszyński, *Lustracja w Polsce...*, s. 72.

⁴⁰ Poselski projekt ustawy o wyodrębnieniu, przechowywaniu oraz udostępnianiu materiałów dotyczących tajnych współpracowników Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa działających do roku 1990 (druk nr 515-A z 2 VII 1994 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/RDTP539VGSMMYVF7QSANSGBKYBJX9C.pdf (dostęp 24 I 2020 r.).

⁴¹ Poselski projekt ustawy lustracyjnej (druk nr 382 z 22 IV 1994 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/CR1AAK593M2RVC5YNNHX2RKJGMMPSC.pdf (dostęp 24 I 2020 r.).

Unię Wolności⁴², PSL i SLD. Trzy pierwsze dotyczyły wprost badania przeszłości osób pełniących określone stanowiska państwowe, a dwa – ugrupowań postkomunistycznych – stanowiły wręcz zaprzeczenie idei lustracji. Projekt SLD odnosił się bowiem do weryfikacji osób, które miały obejmować stanowiska publiczne związane z dostępem do tajemnicy państwowej, natomiast PSL proponowało ujawnienie dokumentów jedynie osobom znajdującym się na liście Macierewicza. Ostatecznie to jednak postkomunistyczna większość parlamentarna zdecydowała 7 lipca 1994 r., że do prac w komisjach skierowano projekt SLD i nie został on upubliczniony przez kolejne dwa lata, a pozostałe propozycje odrzucono głosami SLD i PSL⁴³.

W kontekście wykorzystania materiałów archiwalnych w procesie lustracyjnym pojawiły się tym razem aż trzy propozycje. Najbardziej absurdalnie przedstawiała się propozycja „sprostowania dokumentów” w procesie lustracyjnym, sprzeczna nie tylko z przepisami prawa archiwalnego, ale i Kodeksu karnego (rozdział XXXIV) w zakresie przestępstw przeciwko wiarygodności dokumentów. Zgodnie z projektem ustawy złożonej w sejmie przez posłów UW materiały niezbędne do przeprowadzania postępowania o ujawnienie pracy w organach bezpieczeństwa lub współpracy z nimi miały w dalszym ciągu pozostawać w gestii ministrów spraw wewnętrznych i obrony narodowej. W związku z powyższym każdy obywatel mógł zwrócić się do nich z pytaniem, czy w dokumentach przechowywanych w archiwach MSW i MON znajdują się dane świadczące o ich pracy w aparacie bezpieczeństwa lub świadomej współpracy z nim. W przypadku uzyskania potwierdzenia osobie zainteresowanej uznającej otrzymaną informację za nieprawdziwą przysługiwało prawo do sprostowania dokumentów w postępowaniu procesowym „przy drzwiach zamkniętych” przed Sądem Wojewódzkim dla m.st. Warszawy. Ciężar udowodnienia faktu pracy w organach bezpieczeństwa lub współpracy z nimi miał spoczywać na ministrach spraw wewnętrznych i obrony narodowej⁴⁴.

Projekt ustawy nie precyzował, w jaki sposób następowałyby wspomniane „sprostowanie”, czy poprzez naniesienie adnotacji na oryginale, co byłoby ingerencją, porównywalną z uszkodzeniem, utratą wiarygodności dokumentu, czy też dołączenie wyroku sądu, wyjaśnień osoby zainteresowanej. Niejasne pozostawało także określenie „nieprawdziwość”. Nie wiadomo bowiem, czy odnosiło się ono do opisanych w treści wydarzeń, braku własnoręcznie sporządzonych dokumentów (np. donosów, zobowiązania do współpracy) przez osobę zainteresowaną, które można byłoby poddać badaniom grafologicznym, czy też fałszerstwa samego dokumentu. Wyrok w sprawie prawdziwości lub nieprawdziwości

⁴² Poselski projekt ustawy o ujawnieniu współpracy osób pełniących niektóre funkcje publiczne z organami bezpieczeństwa państwa w latach 1944–1989 (druk nr 501 z 24 VI 1994 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/3SY9BKEBQYLJK65QRFT87SNI23PETC.pdf (dostęp 24 I 2020 r.).

⁴³ M. Krotoszyński, *Lustracja w Polsce...*, s. 74–76; P. Grzelak, *op. cit.*, s. 97–105. Projekt SLD – poselski projekt ustawy o warunkach wstępnych zajmowania niektórych stanowisk państwowych w Rzeczypospolitej Polskiej (druk nr 499 z 23 VI 1994 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/HVRNBR22BA2I6YDJDALCPGYIYNIGG7.pdf (dostęp 24 I 2020 r.); projekt PSL – poselski projekt ustawy o udostępnieniu niektórych dokumentów stanowiących tajemnicę państwową (druk nr 464 z 27 V 1994 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/NFD8MQL4GRY2Y9IKSK9UJJRPTVDYXC.pdf (dostęp 24 I 2020 r.).

⁴⁴ Artykuły 6 i 10 poselskiego projektu ustawy o ujawnieniu współpracy osób pełniących niektóre funkcje publiczne z organami bezpieczeństwa państwa w latach 1944–1989 (druk nr 501 z 24 VI 1994 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/3SY9BKEBQYLJK65QRFT87SNI23PETC.pdf (dostęp 24 I 2020 r.).

dokumentów lub zawartych w nich informacji, ale nie przestępstwa polegającego na ich fałszowaniu, miał wydawać trzyosobowy skład sędziowski. Zapomniano przy tym, że każde stwierdzenie manipulacji w dokumentach, ocena ich autentyczności powinna opierać się na analizie źródła, jego krytyce zewnętrznej i wewnętrznej, co jest nauką domeną archiwistów i historyków, a nie instytucji wymiaru sprawiedliwości.

Tytuł kolejnego nowatorskiego projektu udostępnienia niektórych dokumentów stanowiących tajemnicę państwową, autorstwa PSL, sugerował poważne przedsięwzięcie archiwalne, ale w rzeczywistości był mylący. Chodziło bowiem o ujawnienie akt wyłącznie osobom znajdującym się na liście Macierewicza. W tym celu minister spraw wewnętrznych miał przekazać ministrowi sprawiedliwości, a w zasadzie wypożyczyć na czas potrzebny do zakończenia postępowań sądowych, dokumentację stanowiącą podstawę sporządzenia informacji przekazanej sejmowi przez Antoniego Macierewicza w dniu 4 czerwca 1992 r. W ten sposób to na ministra sprawiedliwości spadała odpowiedzialność za zapewnienie wglądu do wspomnianych akt prokuraturze, sądom, ale tylko w związku z ewentualnymi postępowaniami o stwierdzenie naruszenia dóbr osobistych, a także samym zainteresowanym, czyli osobom wymienionym w informacji ministra Macierewicza. Sam proces udostępniania miał odbywać się z zachowaniem procedur postępowania z wiadomościami stanowiącymi tajemnicę państwową, a także z wyłączeniem informacji o współpracownikach organów bezpieczeństwa państwa⁴⁵. Koncepcja umożliwienia wglądu w dokumenty jedynie 66 osobistościom życia publicznego, zarejestrowanym przez UB i SB jako osobowe źródła informacji, nie tylko dyskryminowała ofiary komunistycznych represji, lecz także pokazywała niechęć ugrupowania wówczas współzrządzającego do wypracowania mechanizmu szerokiego dostępu obywateli do archiwaliów organów bezpieczeństwa państwa.

Z punktu widzenia późniejszych debat w sprawie otwarcia archiwów organów bezpieczeństwa państwa za szczególnie intrygujący należy uznać projekt ustawy UP o wyodrębnieniu, przechowywaniu oraz udostępnianiu materiałów dotyczących tajnych współpracowników Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa działających do roku 1990. Zakładał on powołanie Urzędu do spraw Archiwum Służb Specjalnych (UASS) w Warszawie, którego głównym zadaniem byłoby zgromadzenie i przechowywanie zasobu archiwalnego dotyczącego tajnych współpracowników MBP, MSW, UB i SB z okresu od 21 lipca 1944 r. do 6 kwietnia 1990 r., a także opracowywanie dla uprawnionych podmiotów informacji o osobach figurujących w przejętych materiałach jako współpracownicy wspomnianych powyżej organów bezpieczeństwa⁴⁶.

Autorzy projektu ustawy, jako jedyni spośród przygotowujących koncepcje przeprowadzenia lustracji, nie zapomnieli o wyjaśnieniu użytych pojęć. Za zasób archiwalny

⁴⁵ Artykuły 1 i 2 poselskiego projektu ustawy o udostępnieniu niektórych dokumentów stanowiących tajemnicę państwową (druk nr 464 z 27 V 1994 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/NFD8MQL4 GRZY2Y9IKSK9UJJRPTVDYXC.pdf (dostęp 25 I 2020 r.).

⁴⁶ Data końcowa gromadzonych materiałów była związana z uchwaleniem 6 IV 1990 r. ustaw o UOP i Policji. Artykuły 1 i 2 ust. 1 poselskiego projektu ustawy o wyodrębnieniu, przechowywaniu oraz udostępnianiu materiałów dotyczących tajnych współpracowników Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa działających do roku 1990 (druk nr 515-A z 2 VII 1994 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/RDTP539VGSMMYYVF7QSANSGBKYBJX9C.pdf (dostęp 25 I 2020 r.).

dotyczący TW uznali np. akta, filmy, zdjęcia, zapisy na taśmach magnetofonowych i magnetowidowych oraz inne przedmioty mające wartość historyczną i dokumentacyjną, a także ich kopie, odpisy i wyciągi z nich, jeśli zawierały informacje o osobach, które podjęły tajną współpracę z organami bezpieczeństwa. Do osób tych zaliczono: tajnych współpracowników, informatorów, kontakty operacyjne w Departamencie I MSW, kontakty służbowe, kontakty informacyjno-służbowe, kontakty poufne, punkty korespondencyjne, a więc dość szeroką grupę delatorów, dla których bardziej odpowiednie było określenie „osobowe źródła informacji”, z wyłączeniem współpracowników służb kryminalnych, finansowych i gospodarczych⁴⁷.

Organem nadzorczym nad urzędem miała zostać Rada Nadzorcza, składająca się z trzech członków Trybunału Stanu, trzech członków Trybunału Konstytucyjnego i trzech sędziów Sądu Najwyższego. To ona powoływałaby – na wniosek prezesa Rady Ministrów – kierującego bieżącą pracą UASS dyrektora generalnego. Do jego zadań należałoby z kolei wydawanie na wniosek prezydenta RP, marszałka Sejmu RP, marszałka Senatu RP, prezesa Rady Ministrów, ministra spraw wewnętrznych i szefa UOP, komitetów wyborczych, klubów poselskich i senatorskich, sądu lub prokuratora generalnego informacji o osobach, które podjęły tajną współpracę z organami bezpieczeństwa. Kopie informacji udzielonych wspomnianym podmiotom, z wyjątkiem przekazanych MSW lub szefowi UOP do celów operacyjnych, miały otrzymywać również osoby zainteresowane, które mogły żądać ich sprostowania w trybie postępowania sprawdzającego prawidłowość zawartych w nich danych. Rozpoznanie odwołań znalazłoby się w gestii Rady Nadzorczej, a jej orzeczenia byłyby ostateczne⁴⁸.

Praca urzędu związana z udostępnianiem materiałów w postępowaniu lustracyjnym sprowadzała się zatem do dwóch czynności: prowadzenia kwerend archiwalnych i wydawania na ich podstawie informacji, a raczej zgodnie z Kodeksem postępowania administracyjnego zaświadczeń potwierdzających lub nie fakt współpracy oraz wypożyczania materiałów jedynie Radzie Nadzorczej w ramach postępowania odwoławczego. Proponowane rozłożenie akcentów w tym procesie i udostępnianie nie akt, lecz jedynie informacji o ich zawartości, stanowiło typowy przykład naiwności politycznej. Trudno było bowiem liczyć na skuteczne wyodrębnienie akt osobowych źródeł informacji z całości materiałów operacyjnych UB i SB, a tym bardziej na rzetelność poszukiwań źródłowych opartych na wycinku materiałów wytworzonych przez organy bezpieczeństwa państwa. Biorąc pod uwagę system obiegu informacji w organach bezpieczeństwa państwa, skalę dokonanych zniszczeń akt (zacierania śladów), istnienie potwierżeń

⁴⁷ Art. 2 ust. 2 i 5 poselskiego projektu ustawy o wyodrębnieniu, przechowywaniu oraz udostępnianiu materiałów dotyczących tajnych współpracowników Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa działających do roku 1990..., *ibidem* (dostęp 25 I 2020 r.).

⁴⁸ Przekazanie informacji o konkretnych osobach wymienionym podmiotom mógł zablokować minister spraw wewnętrznych, który otrzymywał wiadomość o każdym złożonym wniosku od dyrektora generalnego w ciągu 14 dni od jego wpłynięcia. Wydane informacje stanowiły tajemnicę państwową przez 14 dni od ich otrzymania, a po upływie tego okresu uprawnione podmioty i osoby zainteresowane mogły podjąć decyzję o ujawnieniu ich treści. Termin ten ulegał wydłużeniu w przypadku złożenia odwołania. Artykuły: 3 ust. 1; 7 ust. 1; 8 ust. 1–2, 4–6; 9 ust. 1–2 i 7 poselskiego projektu ustawy o wyodrębnieniu, przechowywaniu oraz udostępnianiu materiałów dotyczących tajnych współpracowników Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa działających do roku 1990..., *ibidem* (dostęp 25 I 2020 r.).

współpracy poszczególnych osób z aparatem bezpieczeństwa w materiałach o różnorodnym charakterze, należy tę propozycję traktować jako zaprzeczającą zasadom gromadzenia i udostępniania zasobu oraz wyszukiwania informacji, wypracowanym odpowiednio przez archiwistykę i informatologię.

Jak uczy praktyka działań politycznych, nierozwiązane, odsuwane problemy najczęściej powracają ze zdwojoną siłą. Ta prawidłowość potwierdziła się również w przypadku lustracji, która stała się ponownie przedmiotem debaty politycznej na początku 1996 r., co było niewątpliwie efektem oskarżenia ówczesnego premiera Józefa Oleksego przez ministra spraw wewnętrznych Andrzeja Milczanowskiego o współpracę z rezydentami KGB w Polsce i działalność szpiegowską na rzecz Rosji. To właśnie afera „Olina” stała się pretekstem do złożenia nowych projektów ustaw dotyczących lustracji:

1. Poselskiego projektu ustawy lustracyjnej zgłoszonego przez KPN, identycznego z projektem złożonym w 1994 r.⁴⁹;

2. Poselskiego projektu ustawy o wyodrębnieniu, przechowywaniu oraz udostępnianiu informacji o pracownikach i tajnych współpracownikach organów bezpieczeństwa państwa w latach 1944–1989, złożonego przez PSL, a opartego na propozycji UP z 1994 r.⁵⁰;

3. Poselskiego projektu ustawy o ujawnieniu pracy w organach bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi w latach 1944–1990 osób pełniących funkcje publiczne, przedstawionego przez UW, UP i PSL, a opartego na koncepcji UW z 1994 r.⁵¹;

4. Prezydenckiego projektu ustawy o Komisji Zaufania Publicznego⁵².

W trzech z nich dostrzeżono problem zabezpieczenia bazy dowodowej lustracji w postaci archiwaliów. Zasadnicza zmiana w projekcie zgłoszonym przez posłów PSL w stosunku do pierwotnej koncepcji UP polegała na rozszerzeniu zakresu gromadzonych materiałów przez Urząd ds. Archiwum Służb Specjalnych na akta osobowe dotyczące obywateli polskich zgromadzone od 21 lipca 1944 r. do 10 maja 1990 r. i przechowywane w zasobach MSW i MON. Kolejna różnica odnosiła się do wzrostu liczby zadań realizowanych przez Urząd. Miał on opracowywać na wniosek uprawnionych podmiotów informacje już nie tylko o osobach figurujących w przejętych materiałach jako współpracownicy, ale również jako pracownicy „służb specjalnych milicji i wojska”, co wskazywało na niezrozumienie pojęcia „organy bezpieczeństwa państwa”. Dodano również nową funkcję polegającą na wydawaniu decyzji o zniszczeniu akt osobowych na wniosek osoby zainteresowanej takim rozstrzygnięciem bądź dyrektora generalnego Urzędu. Ta pasja do niszczenia akt, tym razem nie z zasobu Archiwum Służb

⁴⁹ Projekt ustawy lustracyjnej (druk nr 1494 z 19 I 1996 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/CF5MXHDQ21Q3TUEE2CNXULYPMEYKN7.pdf (dostęp 26 I 2020 r.); M. Krotoszyński, *Lustracja w Polsce...*, s. 78.

⁵⁰ Projekt ustawy o wyodrębnieniu, przechowywaniu oraz udostępnianiu informacji o pracownikach i tajnych współpracownikach organów bezpieczeństwa państwa w latach 1944–1989 (druk nr 1534 z 31 I 1996 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/T281M3YSUQHQIF21UN45TS1MMGIDPX.pdf (dostęp 26 I 2020 r.); M. Krotoszyński, *Lustracja w Polsce...*, s. 78.

⁵¹ Projekt ustawy o ujawnieniu pracy w organach bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi w latach 1944–1990 osób pełniących funkcje publiczne (druk nr 1582 z 1 III 1996 r.), <http://orka.sejm.gov.pl/proc2.nsf/0/FAC2DD972B833CDAC1257458002193C3?OpenDocument> (dostęp 26 I 2020 r.); M. Krotoszyński, *Lustracja w Polsce...*, s. 78.

⁵² Projekt ustawy o Komisji Zaufania Publicznego (druk nr 1513 z 1 II 1996 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/MQNJ64IKKTTDHLUQ6VMDE2FDTK23HX.pdf (dostęp 26 I 2020 r.).

Specjalnych (ASS), przejawiała się w jeszcze jednym pomysle. Na ministrów spraw wewnętrznych i obrony narodowej nałożono zakaz posiadania kopii przekazanych do Urzędu akt personalnych osób oraz innych materiałów operacyjnych ich dotyczących. Konsekwencją takiego rozwiązania było ustawowe zobowiązanie wspomnianych ministrów do zniszczenia niepodlegających przekazaniu materiałów obywateli, których akta osobowe trafiły do Urzędu. Jeszcze ciekawiej przedstawiała się kwestia odpowiedzialności za właściwe przekazanie akt osobowych oraz zniszczenie pozostałej w resortach dokumentacji, którą obarczono ministrów spraw wewnętrznych i obrony narodowej, wyłączając jednocześnie zastosowanie do wykonywania tych zadań przepisów ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach, określonej w projekcie jako „ustawa o archiwizacji dokumentów” (*sic!*)⁵³. Nonszalancja prawna pozwalała zatem twórcom projektu – wbrew obowiązującym przepisom – proponować selekcję zarchiwizowanych materiałów prowadzącą do deformacji zasobu archiwalnego MSW i MON.

Znaczące zmiany w stosunku do projektu UP wprowadzono w kwestii udostępniania informacji o ewentualnej pracy w organach bezpieczeństwa lub współpracy z nimi i – co było nowością – samych archiwaliów. Według autorów tej koncepcji każdy miał prawo zgłosić się do Urzędu, uzyskać wgląd w swoje akta osobowe i w trakcie wykonywania tej czynności sporządzać notatki. Osobom pomówionym publicznie o współpracę oraz tym, które w wyniku udostępnienia archiwaliów nabrały przekonania, że mogą być posądzone o świadomą agenturalną działalność, zagwarantowano możliwość wystąpienia z wnioskiem o wszczęcie postępowania sprawdzającego, które kończyło się wydaniem w pierwszej i – po odwołaniu – w drugiej instancji orzeczenia o fakcie współpracy z organami bezpieczeństwa lub jej braku. Warto przypomnieć, że wcześniej powyższe uprawnienie przysługiwało jedynie prezydentowi, marszałkom sejm i senatu, premierowi występującym z wnioskiem o lustrację osób pełniących lub ubiegających się o najważniejsze funkcje w państwie oraz ministrowi spraw wewnętrznych i szefowi UOP pozyskującym dane z informacji do celów operacyjnych.

W projekcie PSL wymieniono również rodzaje dokumentów stanowiących dowód pracy w charakterze funkcjonariusza lub pracownika organów bezpieczeństwa, a także świadomej współpracy z nimi⁵⁴. Tym samym mogły one korzystać z domniemania prawdziwości tego, co zostało w nich stwierdzone, co biorąc pod uwagę późniejsze – już po powstaniu IPN – próby zakwestionowania urzędowego charakteru części dokumentów wytworzonych i zgromadzonych przez organy bezpieczeństwa, było rozwiązaniem słusznym⁵⁵. Pozytywne wrażenie w tej kwestii mija jednak szybko w kontekście zastrzeżenia

⁵³ Artykuły: 1, 2, 3 ust. 4–6 projektu ustawy o wyodrębnieniu, przechowywaniu oraz udostępnianiu informacji o pracownikach i tajnych współpracownikach organów bezpieczeństwa państwa w latach 1944–1989..., https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/T281M3YSUQHQIF21UN45TSIMMGIDPX.pdf (dostęp 27 I 2020 r.); M. Krotoszyński, *Lustracja w Polsce...*, s. 78.

⁵⁴ Artykuły: 10; 12; 13; 14 ust. 4–6; 15 projektu ustawy o wyodrębnieniu, przechowywaniu oraz udostępnianiu informacji o pracownikach i tajnych współpracownikach organów bezpieczeństwa państwa w latach 1944–1989..., https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/T281M3YSUQHQIF21UN45TSIMMGIDPX.pdf (dostęp 27 I 2020 r.); M. Krotoszyński, *Lustracja w Polsce...*, s. 78.

⁵⁵ Na przykład w wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 26 X 2005 r. (sygn. akt K 31/04) stwierdzono: „Nie wszystkie dokumenty wytworzone i zgromadzone przez organy bezpieczeństwa są zarazem dokumentami urzędowymi, czyli dokumentami wytworzonymi w ramach statutowej i legalnej działalności danego organu. Trudno też uznać, by było [uważane] za dokument urzędowy np. raport spisany

zawartego w dalszej części projektu, uznającego, że akta osobowe bądź pochodzące z nich informacje nie mogą być przesłanką umożliwiającą wszczęcie jakiegokolwiek postępowania przeciwko innej osobie. Wydaje się, że ta nagła utrata wartości dowodowej akt była spowodowana obawą, że ich lektura doprowadziłaby osoby inwigilowane do wytoczenia procesów cywilnych i karnych b. funkcjonariuszom UB i SB oraz konfidentom przekazującym informacje na ich temat⁵⁶.

Najbardziej kuriozalny okazał się jednak inny pomysł zawarty w projekcie. Osoba oczyszczona w postępowaniu sprawdzającym z zarzutu kolaboracji mogła bowiem wystąpić z wnioskiem o wydanie zarządzenia nakazującego zniszczenie jej akt osobowych. Arbitralnie uznano zatem, wyłączając po raz kolejny stosowanie przepisów Ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach, że można złamać zakaz brakowania archiwaliów, a w przypadku dokumentacji niearchiwalnej nie jest potrzebne przestrzeganie jakichkolwiek procedur związanych z ich trwałym wyłączeniem, a następnie zniszczeniem. Wystarczyło bowiem zarządzenie dyrektora generalnego Urzędu o zniszczeniu akt osobowych, o ile ich zawartość nie przedstawiała „wybitnych wartości historycznych” lub nie była szczególnie ważna dla „interesów państwa polskiego”. Wspomniane przesłanki wstrzymujące proces niszczenia akt nie obowiązywały jednak w przypadku osób nieżyjących w dniu wejścia ustawy w życie, a zarządzenie dyrektora generalnego wraz z informacją potwierdzającą fakt trwałego usunięcia miało być doręczane osobie zainteresowanej⁵⁷. O ile „sprostowanie dokumentów” zaproponowane przez UW w 1994 r. stanowiło próbę zadośćuczynienia osobom oczyszczonym przez sąd z podejrzeń o współpracę, o tyle późniejsza o dwa lata koncepcja posłów PSL była formą zalegalizowanego przestępstwa dokonanego na narodowym i państwowym zasobie archiwalnym.

W kolejnym poselskim projekcie ustawy o ujawnieniu pracy w organach bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi w latach 1944–1990 osób pełniących funkcje publiczne, przedstawionym przez UW, UP i PSL, odstąpiono od możliwości zdobycia wiedzy przez każdego obywatela na temat zachowania się lub braku materiałów świadczących o ich pracy w aparacie bezpieczeństwa lub świadomej współpracy z nim, a postępowanie w tym względzie powierzono Komisji Lustracyjnej. Po raz kolejny, używając nieco demagogicznych argumentów, zrezygnowano ze stworzenia wyodrębnionego specjalnego archiwum, zakładając, że Komisja będzie miała pełny, swobodny i niezależny dostęp do archiwaliów MSW i MON. Rozwiązanie to uznano za skuteczniejsze i tańsze od powołania archiwum, które spowodowałoby odroczenie procesu lustracyjnego i zawężenie badań do materiałów zgromadzonych w tymże archiwum⁵⁸.

przez funkcjonariusza na podstawie relacji tajnego współpracownika, uzyskanej w drodze szantażu czy przekupstwa, lub też zwykły donos przesłany przed laty anonimowo i przechowywany nadal w archiwach IPN” (DzU 2005, nr 222, poz. 1914).

⁵⁶ Art. 19 projektu ustawy o wyodrębnieniu, przechowywaniu oraz udostępnianiu informacji o pracownikach i tajnych współpracownikach organów bezpieczeństwa państwa w latach 1944–1989..., https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/T281M3YSUQHQIF21UN45TS1MMGIDPX.pdf (dostęp 27 I 2020 r.).

⁵⁷ Art. 17 projektu ustawy o wyodrębnieniu, przechowywaniu oraz udostępnianiu informacji o pracownikach i tajnych współpracownikach organów bezpieczeństwa państwa w latach 1944–1989..., *ibidem* (dostęp 27 I 2020 r.).

⁵⁸ Artykuły 1 i 17 projektu ustawy o ujawnieniu pracy w organach bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi w latach 1944–1990 osób pełniących funkcje publiczne (druk nr 1582 z I III 1996 r.),

W kontekście wiedzy o niszczeniu materiałów cywilnych i wojskowych organów bezpieczeństwa oraz zaleceń komisji Quintany było to niewątpliwie myślenie życzeniowe.

Równie zawikłane były losy archiwaliów aparatu bezpieczeństwa w koncepcji przeprowadzenia lustracji zaproponowanej przez prezydenta Kwaśniewskiego. Po pierwsze, wykluczono z tego procesu funkcjonariuszy organów bezpieczeństwa. Po drugie, nie wiadomo, dlaczego Komisja Zaufania Publicznego – właściwa w sprawach wydawania oświadczeń stwierdzających fakt współpracy z organami bezpieczeństwa – miała przejąć materiały archiwalne wytworzone do dnia 31 lipca 1990 r. tylko z MSW i podległych jemu organów. Przecież wśród wspomnianych w projekcie ustawy organów bezpieczeństwa obok cywilnych wymieniono również wojskowe: Zwiad Wojsk Ochrony Pogranicza, Informację Wojskową i Wojskową Służbę Wewnętrzną. Powstaje zatem pytanie, czy i na jakiej zasadzie: udostępnienia czy też wypożyczenia akt z jednostek podległych ministrowi obrony narodowej, miała odbywać się lustracja osobowych źródeł informacji wojskowego aparatu bezpieczeństwa? Być może w tym przypadku chodziło jedynie o pozorowanie przeprowadzania weryfikacji, a kwestia zgromadzenia akt miała znaczenie drugorzędne. Po trzecie, zgodnie z dotychczasowym stanowiskiem środowiska postkomunistów za współpracę z organami bezpieczeństwa nie uznano zbierania i przekazywania informacji mieszczących się w zakresie działania wywiadu, kontrwywiadu i ochrony granic. W tej sytuacji spora część ze zgromadzonych archiwaliów nie mogła stanowić materiału dowodowego w postępowaniach prowadzonych przez KZP. Przyjęte w projekcie rozwiązania wskazują zatem jednoznacznie na niechęć wywodzącego się z SLD prezydenta do przeprowadzenia rzetelnej lustracji osób pełniących kierownicze stanowiska państwowe⁵⁹.

Ostatecznie 23 sierpnia 1996 r. Sejm RP II kadencji postanowił wszystkie inicjatywy ustawodawcze rozpatrywać wspólnie i podjął uchwałę o powołaniu Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw lustracyjnych, której przewodniczącym został poseł Bogdan Pęk⁶⁰. Po siedemnastu posiedzeniach Komisja przygotowała 30 stycznia 1997 r. sprawozdanie ze swoich prac wraz z projektem ustawy lustracyjnej pod nazwą: „Ustawa o ujawnieniu pracy lub służby w organach bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi w latach 1944–1990 osób pełniących funkcje publiczne”⁶¹. Projekt powrócił do Komisji po drugim czytaniu w dniu 6 marca, a ta rozpatrzyła zgłoszone w czasie debaty

<http://orka.sejm.gov.pl/proc2.nsf/0/FAC2DD972B833CDAC1257458002193C3?OpenDocument> (dostęp 27 I 2020 r.); M. Krotoszyński, *Lustracja w Polsce...*, s. 78.

⁵⁹ Artykuły: 1 ust. 1 i 3; 9 ust. 2 i 3; 26 projektu ustawy o Komisji Zaufania Publicznego (druk nr 1513 z 1 II 1996 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/MQNJ64IKKTTDHLUQ6VMDE2FDTK23HX.pdf (dostęp 28 I 2020 r.). Projekt ustawy lustracyjnej (druk nr 1494 z 19 I 1996 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/CF5MXHDDQ2IQ3TUEE2CNXULYPMEYKN7.pdf (dostęp 28 I 2020 r.).

⁶⁰ Stenogram 86 posiedzenia Sejmu RP II kadencji w dniu 23 VIII 1996 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf> (dostęp 28 I 2020 r.). Skład Komisji zob. http://www.sejm.gov.pl/archiwum/komisje/kadencja2/kom_nul.htm (dostęp 28 I 2020 r.). Wcześniej, podczas posiedzenia sejmu w dniu 4 VII 1996 r., odbyła się debata w sprawie czterech złożonych do łaski marszałkowskiej projektów ustaw lustracyjnych. P. Grzelak, *op. cit.*, s. 110–116.

⁶¹ Sprawozdanie Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw lustracyjnych (druk nr 2141 z 30 I 1997 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/118RU35AERJSSAYUAB9MAIEC1YFKE5.pdf (dostęp 28 I 2020 r.). O działalności „komisji Pęka” zob. P. Grzelak, *op. cit.*, s. 116–132.

plenarnej poprawki⁶². Ostatecznie ustawa lustracyjna została uchwalona 11 kwietnia 1997 r. głosami 214 posłów. Pomimo apelu parlamentarzystów SLD o zawetowanie ustawy prezydent Aleksander Kwaśniewski podpisał ją 18 czerwca, zapowiadając jednocześnie podejmowanie inicjatyw dotyczących nowelizacji tego aktu prawnego⁶³. Dalej to już historia lustracji z większymi lub mniejszymi perypetiami, która nadal trwa.

W drodze do archiwum nazistowskiego i komunistycznego aparatu represji⁶⁴

W ramach realizacji programu przedwyborczego Akcji Wyborczej „Solidarność” z 1997 r., którego jednym z istotnych punktów było rozliczenie spuścizny PRL, dosyć szybko zrezygnowano z wprowadzenia zakazu sprawowania określonych funkcji i stanowisk przez wyższych funkcjonariuszy aparatu władzy komunistycznej. Zgłoszony przez AWS i Ruch Odbudowy Polski w czerwcu 1998 r. projekt ustawy o dekomunizacji życia publicznego w Polsce, został bowiem w październiku następnego roku odrzucony w pierwszym czytaniu na wniosek posłów SLD i UW⁶⁵. Nadal nierozstrzygnięta pozo-

⁶² Dodatkowe sprawozdanie Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw lustracyjnych (druk nr 2141-A z 25 III 1997 r., https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/BN-7KERFHMCG6HSGPGY5TNH2SMD4A219.pdf (dostęp 28 I 2020 r.); P. Grzelak, *op. cit.*, s. 133–139.

⁶³ Ustawa z dnia 11 IV 1997 r. o ujawnieniu pracy lub służby w organach bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi w latach 1944–1990 osób pełniących funkcje publiczne (DzU 1997, nr 70, poz. 443); Ustawa z dnia 18 VI 1998 r. o zmianie ustawy o ujawnieniu pracy lub służby w organach bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi w latach 1944–1990 osób pełniących funkcje publiczne oraz o zmianie niektórych innych ustaw (DzU 1998, nr 131, poz. 860). Ustawa lustracyjna formalnie weszła w życie z początkiem sierpnia 1997 r., ale z uwagi na problemy ze skompletowaniem składu sądu lustracyjnego, co było efektem bojkotu zastosowanego przez środowisko sędziowskie, pozostawała przez 16 miesięcy martwym aktem prawnym. Sytuacja uległa zmianie dopiero 18 VI 1998 r., gdy sejm uchwalił nowelizację ustawy. Zrezygnowano w niej z tworzenia sądu lustracyjnego, przekazując jego kompetencje do orzekania o zgodności z prawdą oświadczeń dotyczących pracy lub służby w organach bezpieczeństwa państwa (zwanego „lustracyjnym”) nowemu V Wydziałowi Sądu Apelacyjnego w Warszawie. Ustawę zaskarżyli do Trybunału Konstytucyjnego prezydent Kwaśniewski i politycy SLD. Trybunał w orzeczeniu z 10 XI 1997 r. uznał, że do uznania przez sąd kogoś za TW niezbędne jest zaistnienie łącznie pięciu przesłanek. Współpraca musiała być tajna i świadoma, wiązać się z operacyjnym zdobywaniem informacji przez służby, polegać na kontaktach z nimi i konkretnych działaniach danej osoby, czyli nie mogło pozostać tylko aktem woli, bez podjęcia świadomych działań. C. Kuta, *Lustracja w Polsce na tle krajów Europy Środkowej*, „Horyzonty Polityki” 2014, t. 5, nr 11, s. 108–109; A. Opalińska, *Problem lustracji w krajach Europy Środkowo-Wschodniej i w krajach bałtyckich*, „In Gremio. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką” 2008, t. 2, s. 158–159; J. Woleński, *Lustracja jako zwierciadło*, Kraków 2007, s. 41–44.

⁶⁴ Pojęcie „aparat represji” jest w tym przypadku użyte szerzej niż określenia „organy bezpieczeństwa” lub „aparat bezpieczeństwa”, gdyż obejmuje cywilne i wojskowe organy bezpieczeństwa, Służbę Więzienną, MO i jednostki paramilitarne, prokuraturę i sądownictwo (adekwatnie do zasobu archiwalnego określonego w ustawie o IPN).

⁶⁵ A. Dudek, *Historia polityczna...*, s. 393–394. Zob. też: Z.A. Kamiński, *Dekomunizacja instytucji i systemu władzy [w:] Od totalitaryzmu do demokracji...*, s. 38–92; B. Wildstein, *Długi cień PRL-u, czyli dekomunizacja, której nie było*, Kraków 2005, s. 76–96. Zgodnie z projektem problemami związanymi z ustaleniem w razie wątpliwości, czy daną osobę obejmuje zakaz pełnienia funkcji publicznych oraz czy dane obiekty wyczerpują znamiona symboli związanych z systemem komunistycznym, miała zajmować się Komisja do spraw dekomunizacji życia publicznego w Polsce. Do jej zadań miało należeć również prowadzenie działalności archiwalnej w zakresie działania systemu komunistycznego, czyli gromadzenie, przechowywanie, opracowywanie i udostępnianie dokumentów odnoszących się do osób, które pełniły funkcje publiczne, sprzeniewierzyły się interesom narodu polskiego, a także instytucji, organizacji, które przyczyniły się do utworzenia i utrwalenia systemu. Projekt ustawy o dekomunizacji życia publicznego w Polsce (druk nr 553 z 16 VI 1998 r.), [http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/553/\\$file/553.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/553/$file/553.pdf) (dostęp 15 II 2020 r.).

stawała jednak kwestia dostępu do materiałów aparatu bezpieczeństwa. Sytuacja uległa zmianie po wpłynięciu do sejmu 13 listopada 1997 r. prezydenckiego projektu ustawy o utworzeniu Archiwum Obywatelskiego i powszechnym udostępnianiu dokumentacji wytworzonej w latach 1944–1990 przez organy bezpieczeństwa państwa, a następnie 24 marca następnego roku – rządowego projektu ustawy o Instytucji Pamięci Narodowej⁶⁶.

Oba projekty skierowano do pierwszego czytania na posiedzeniu sejmu w dniu 3 kwietnia 1998 r. Uzasadnienia do nich wygłosili odpowiednio: sekretarz stanu w Kancelarii Prezydenta RP – Marek Siwiec oraz członek Rady Ministrów, minister-koordynator ds. służb specjalnych – Janusz Pałubicki. Po zasięgnięciu opinii Prezydium Sejmu marszałek Maciej Płażyński zaproponował skierowanie obu projektów ustaw do Komisji Nadzwyczajnej, której jeszcze nie było, a sejm przyjął jego wniosek w głosowaniu⁶⁷. Projekt uchwały w sprawie powołania i wyboru składu Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa, przygotowany przez Prezydium Sejmu, zaprezentowano na następnym posiedzeniu sejmu 23 kwietnia. Za jego przyjęciem opowiedziało się 414 posłów, 19 wstrzymało się od głosu, a 5 było przeciw⁶⁸. W składzie Komisji znalazło się 29 posłów. Przewodniczącym został Marek Biernacki (AWS), a jego zastępcami: Jan Lityński (UW), Bogdan Pęk (PSL) i Katarzyna Maria Piekarska (SLD)⁶⁹.

Warto przyrzeć się bliżej obu zgłoszonym projektom. Postulowane przez prezydenta rozwiązania miały zapewnić obywatelom polskim dostęp do materiałów wytworzonych na ich temat przez organy bezpieczeństwa państwa, a tym samym poznanie wpływu tychże organów na ich życie prywatne i zawodowe. Powyższy cel zamierzano realizować w ogólnokrajowym archiwum państwowym pod nazwą „Archiwum Obywatelskie”, podporządkowanym naczelnemu dyrektorowi archiwów państwowych, który miał mu nadać statut określający organizację i zasady działania. Budżet AO stanowiłby wydzieloną część budżetu NDAP, a jego dyrektora powoływałby naczelny dyrektor

⁶⁶ Pierwsze czytanie projektów prezydenckiego (druk nr 31) i rządowego (druk nr 252) miało miejsce 3 IV 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/proc3.nsf/opisy/31.htm> (dostęp 27 X 2020 r.); <http://orka.sejm.gov.pl/proc3.nsf/opisy/252.htm> (dostęp 27 X 2020 r.).

⁶⁷ W następnym punkcie porządku obrad odbyło się pierwsze czytanie poselskich projektów uchwał: o przestępczym charakterze systemu komunistycznego (druk nr 192) i w sprawie potępienia systemu totalitarnego (druk nr 206), do których uzasadnienia wygłosili odpowiednio posłowie: Stefan Niesiołowski i Jacek Kuroń. Projekty zostały przekazane Komisji Sprawiedliwości i Praw Człowieka w celu rozpatrzenia. Stenogram 15 posiedzenia Sejmu RP III kadencji w dniu 3 IV 1997 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata3.nsf> (dostęp 29 X 2018 r.).

⁶⁸ Stenogram 16 posiedzenia Sejmu RP III kadencji w dniu 23 IV 1998 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata3.nsf> (dostęp 27 X 2020 r.).

⁶⁹ Poza członkami prezydium w skład komisji weszli: z AWS – Stanisław Iwanicki, Mariusz Kamiński, Teresa Liszcz, Konstanty Miodowicz, Stefan Niesiołowski, Jerzy Polaczek, Andrzej Szkaradek, Tomasz Welnicki, Dariusz Wójcik; Jan Olszewski z ROP i Antoni Macierewicz (niezależny), Michał Janiszewski z KPN-Ojczyzna; z UW – Jerzy Ciemniowski (odwołany 18 XII 1998 r.), Władysław Frasyniuk (powołany 22 I 1999 r.), Olga Krzyżanowska, Ryszard Andrzej Ostrowski; Tadeusz Gajda z PSL; z SLD – Bronisław Cieślak, Jerzy Dziewulski, Ryszard Hayn, Bogdan Lewandowski, Marek Lewandowski, Marian Marczewski, Zbigniew Siemiątkowski, Zbigniew Sobotka, Janusz Zemke, <http://orka.sejm.gov.pl/SQL.nsf/skladkom?OpenAgent&NAD> (dostęp 27 X 2018 r.). Uchwała Sejmu RP z dnia 23 IV 1998 r. w sprawie powołania i wyboru składu osobowego Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa (druk nr 290 z 22 IV 1998 r.), [http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruku/290/\\$file/290.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruku/290/$file/290.pdf) (dostęp 28 I 2020 r.).

po zasięgnięciu opinii Komisji Zaufania Publicznego, która pojawiła się już wcześniej w prezydenckim projekcie lustracyjnym z całkowicie odmiennym zakresem zadań⁷⁰.

Komisja, niezależna od innych organów władzy publicznej, miała stać na straży prawa dostępu obywateli do dokumentacji wytworzonej i zebranej na ich temat przez aparat bezpieczeństwa, analizować wnioski o ponowne rozpatrzenie sprawy w przypadku osób powiadomionych przez dyrektora AO o braku w zasobie archiwalnym dokumentacji ich dotyczącej oraz o zmianę formy lub spowodowanie czytelności danych osób niezadowolonych z zakresu przeprowadzonej w udostępnionych dokumentach anonimizacji. W skład Komisji weszliby: naczelny dyrektor archiwów państwowych (z urzędu) jako zastępca przewodniczącego, po pięciu przedstawicieli Sejmu RP i Senatu RP oraz czterech reprezentantów prezydenta RP, wykazujących się nieskazitelną charakteru i nieposzlakowaną opinią. Członkowie tego gremium, powoływani na czteroletnią kadencję, nie powinni należeć do partii politycznych, związków zawodowych oraz prowadzić działalności sprzecznej z zasadą niezależności KZP. Projekt ustawy obligował ich również do składania organom ich powołującym oświadczeń dotyczących pracy lub służby w organach bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi⁷¹.

W zakresie działania AO znalazło się przejmowanie, ewidencjonowanie, przechowywanie, opracowywanie, zabezpieczanie i udostępnianie dokumentacji, a także wykonywanie i wydawanie z niej reprodukcji. W zakresie spraw nieuregulowanych w ustawie AO było zobligowane do stosowania przepisów dotyczących archiwów państwowych. Przekazaniu podlegałyby bliżej nieokreślone materiały wytworzone od 22 lipca 1944 r. do 9 maja 1990 r. przez organy bezpieczeństwa państwa i przechowywane w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji, Ministerstwie Obrony Narodowej oraz w podległych i nadzorowanych przez ministrów wspomnianych resortów jednostkach organizacyjnych, a także w Urzędzie Ochrony Państwa, a wśród nich „teczki operacyjne dotyczące obywateli”. Przejęcie akt ze wspomnianych instytucji miało nastąpić w terminie 12 miesięcy od wejścia w życie ustawy, w trybie ustalonym przez prezesa Rady Ministrów po zasięgnięciu opinii naczelnego dyrektora archiwów państwowych. W tym kontekście przytaczano w uzasadnieniu do projektu dwa absurdalne argumenty mające wzmacniać postulat powołania AO. Pierwszy odnosił się do rzekomego scalenia rozproszonych akt wchodzących w skład państwowego zasobu archiwalnego (do czego dąży też Archiwum IPN), a drugi do profesjonalizmu służby archiwalnej zaangażowanej do opracowania przekazanej dokumentacji. Należy zatem zakładać, że tworzenie AO zamierzono powierzyć doświadczonemu „desantowi” pracowników archiwów państwowych⁷².

⁷⁰ Artykuły 3 i 5 oraz uzasadnienie do przedstawionego przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej projektu ustawy o utworzeniu Archiwum Obywatelskiego oraz o powszechnym udostępnianiu dokumentacji wytworzonej w latach 1944–1990 przez organy bezpieczeństwa państwa (druk nr 31 z 13 XI 1997 r.), [http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/31/\\$file/31.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/31/$file/31.pdf) (dostęp 28 I 2020 r.). Zob. projekt ustawy o Komisji Zaufania Publicznego (druk nr 1513 z 1 II 1996 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/MQNJ64IKKTTDHLUQ6VMDE2FDTK23HX.pdf (dostęp 28 I 2020 r.).

⁷¹ Artykuły 13–17 oraz uzasadnienie do przedstawionego przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej projektu ustawy o utworzeniu Archiwum Obywatelskiego oraz o powszechnym udostępnianiu dokumentacji wytworzonej w latach 1944–1990 przez organy bezpieczeństwa państwa..., [http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/31/\\$file/31.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/31/$file/31.pdf) (dostęp 28 I 2020 r.).

⁷² Artykuły: 4, 6–7 oraz uzasadnienie do przedstawionego przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej projektu ustawy o utworzeniu Archiwum Obywatelskiego oraz o powszechnym udostępnianiu dokumentacji wytworzonej w latach 1944–1990 przez organy bezpieczeństwa państwa..., *ibidem* (dostęp 28 I 2020 r.).

Każdy obywatel otrzymał prawo dostępu do dokumentacji wytworzonej i zebranej przez organy bezpieczeństwa na swój temat. Wgląd w materiały osób zmarłych zapewniono z kolei małżonkom oraz ich wstępnym i pełnoletnim zstępnym w linii prostej posiadającym pełną zdolność do czynności prawnych. Anonimizacji podlegałyby dokumentacja zawierająca dane i informacje, których ujawnienie mogło spowodować naruszenie prawnie chronionych interesów państwa lub obywateli, określone w Ustawie z dnia 14 grudnia 1982 r. o ochronie tajemnicy państwowej i służbowej oraz wchodzącej w życie w kwietniu 1998 r. Ustawie z dnia 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych. Ważnym postanowieniem było wprowadzenie osiemnastomiesięcznej karencji na składanie wniosków o udostępnienie dokumentów, licząc od dnia wejścia w życie ustawy (30 dni po ogłoszeniu), co miało zapewne umożliwić – w realnym dla archiwistów terminie – zgromadzenie i wstępne rozpoznanie zasobu⁷³.

Punktem wyjścia dla projektu ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej było powołanie instytucji, która w pierwszym rządzie zapewniłaby przeprowadzenie w „rozsądnie szybkim” terminie postępowań karnych przeciwko osobom podejrzanym o popełnienie zbrodni nazistowskich i komunistycznych. W dużym stopniu uzasadnienie do niego powiełało krytyczne opinie o przewlekłości postępowań i zakresie prowadzonych śledztw przez Główną Komisję Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej⁷⁴. Ostateczny priorytet dla działalności planowanego Instytutu wyznaczili twórcy ustawy: prof. Andrzej Rzepliński – ekspert w zakresie kryminologii UW i ochrony praw człowieka (skarbnik Zarządu Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka), będący wówczas również doradcą ministra-koordynatora ds. służb specjalnych i inicjatora powołania IPN Janusza Pałubickiego, oraz prof. Witold Kulesza – specjalista w zakresie prawa karnego materialnego z UŁ. Prokuratorów Instytutu proponowano wyłączyć organizacyjnie z organów prokuratury powszechnej i zapewnić im szczególną ochronę przed naciskami politycznymi, aby mogli poświęcić się wyłącznie ściganiu zbrodni wymienionych w ustawie⁷⁵.

W uzasadnieniu projektu to był tak naprawdę najważniejszy cel powołania Instytutu, choć zapewniano, że równie ważną jak śledcza miała być funkcja udostępniania dokumentów organów bezpieczeństwa państwa ofiarom masowych naruszeń praw

⁷³ Artykuły: 2, 9, 21 oraz uzasadnienie do przedstawionego przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej projektu ustawy o utworzeniu Archiwum Obywatelskiego oraz o powszechnym udostępnianiu dokumentacji wytworzonej w latach 1944–1990 przez organy bezpieczeństwa państwa..., *ibidem* (dostęp 28 I 2020 r.).

⁷⁴ Ustawa z dnia 4 IV 1991 r. o zmianie ustawy o Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytucie Pamięci Narodowej (DzU nr 45, poz. 195).

⁷⁵ Uzasadnienie rządowego projektu ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej (druk nr 252 z 24 III 1998 r.), [http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/252/\\$file/252.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/252/$file/252.pdf) (dostęp 1 II 2020 r.). W koncepcji Kuleszy i Rzeplińskiego IPN miał być w zakresie badania zbrodni kontynuacją, transformacją Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, co znalazło swój wyraz chociażby w przeniesieniu do projektu ustawy preambuły z nowelizacji ustawy o Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytucie Pamięci Narodowej. Wypowiedź Witolda Kuleszy podczas posiedzenia nr 9 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa w dniu 15 VII 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/87F86A025B2F0DCFC1256B73003A1D41?OpenDocument> (dostęp 2 II 2020 r.). W ostatniej fazie prac nad projektem ustawy o IPN uczestniczył jako konsultant – głównie kwestii archiwalnych – prof. Andrzej Paczkowski. A. Dudek, *Instytut. Osobista historia IPN*, Warszawa 2011, s. 39.

człowieka przez władze komunistyczne, określonych jako osoby pokrzywdzone. To właśnie ich prawa zamierzano chronić w ustawie w sposób szczególny. Dostrzegano bowiem paradoks, że obywatele pierwszego państwa, które przystąpiło do demontażu instytucji totalitarnych, nie mieli tego uprawnienia w przeciwieństwie do obywateli innych państw postkomunistycznych (Niemcy, Czechy, Węgry) z Europy Środkowo-Wschodniej. Realizację postulatu dostępu do akt miały zapewnić oddziały, utworzone w miastach siedzibach sądów apelacyjnych, oraz delegatury IPN.

Projekt początkowo zakładał udzielanie informacji o posiadanych dokumentach dotyczących każdego pytającego, niezależnie od jego statusu: pokrzywdzonego, czyli osoby, o której organy bezpieczeństwa zbierały wiadomości na podstawie celowo gromadzonych danych, w tym w sposób tajny⁷⁶, czy też funkcjonariusza, pracownika lub współpracownika aparatu bezpieczeństwa. Zawiadomienie miało zawierać opis dostępnych dokumentów oraz streszczenie ich istotnej części. Od tego momentu następowało zróżnicowanie w uprawnieniach wspomnianych kategorii wnioskodawców. Pokrzywdzeni mogli w kolejnym etapie otrzymać kopie dotyczących ich dokumentów ze zanonimizowanymi danymi osób trzecich, poznać dane identyfikujące funkcjonariuszy i współpracowników zbierających i oceniających informacje o nich, zastrzec nieudostępnianie własnych danych oraz dołączyć do zbioru materiałów zgromadzonych na ich temat własne uzupełnienia, sprostowania i wyjaśnienia. Funkcjonariusze mogli z kolei ubiegać się jedynie o wydanie im świadectw lub opinii o służbie⁷⁷.

Zdecydowanie szerzej niż w przypadku projektu ustawy o AO określono zasób archiwalny przyszłego archiwum, obejmujący nie tylko materiały organów bezpieczeństwa wytworzone od 22 lipca 1944 r. do 6 maja 1944 r. w przypadku cywilnych i do 31 grudnia 1990 r. w odniesieniu do wojskowych, ale również całość dokumentacji aparatu więziennictwa PRL do 31 grudnia 1956 r., archiwalia, zbiory danych, rejestry i kartoteki gromadzone przez jednostki podległe Wydziałowi Ochrony Centralnego Zarządu Zakładów Karnych do 31 grudnia 1989 r., akta penitencjarne oraz spraw prokuratorских i sądowych dotyczące osób represjonowanych z motywów politycznych oraz za działalność na rzecz odzyskania przez Polskę niepodległości, a także kopie materiałów PPR i PZPR (z archiwów państwowych) odnoszących się do organów bezpieczeństwa po 22 lipca 1944 r. oraz aparatu bezpieczeństwa III Rzeszy Niemieckiej i ZSRS⁷⁸.

Niewątpliwie słabą stroną rządowego projektu była idealistyczna wiara w skuteczną egzekucję istniejącego prawa i w samonaprawianie błędów popełnionych przy tworzeniu służb specjalnych niepodległej Polski. Uważano np., że ustawa:

– wymusi przecięcie przez służby niepodległego kraju „pępowiny” (którą były zasoby aktowe aparatu bezpieczeństwa) z komunistycznymi organami bezpieczeństwa państwa,

⁷⁶ W definicji „pokrzywdzonego” tkwił jednak zasadniczy problem wykluczenia z grona pokrzywdzonych tylko tych, którzy po okresie inwigilacji, a nie przed nią, pracowali lub współpracowali z organami bezpieczeństwa państwa. Zauważył go poseł Antoni Macierewicz, który wniósł poprawkę polegającą na zastąpieniu słów „została następnie” wyrazem „była”, ale została ona odrzucona. Posiedzenie nr 10 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa w dniu 22 VII 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/877AE543CBE126D1C1256B73003A32C2?OpenDocument> (dostęp 2 II 2020 r.).

⁷⁷ Artykuły 27–33 rządowego projektu ustawy o Instytucji Pamięci Narodowej (druk nr 252 z 24 III 1998 r.), [http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.dnsf/wgdruk/252/\\$file/252.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.dnsf/wgdruk/252/$file/252.pdf) (dostęp 2 II 2020 r.).

⁷⁸ Art. 22 rządowego projektu ustawy o Instytucji Pamięci Narodowej..., *ibidem* (dostęp 2 II 2020 r.).

- wyposaży Instytut w instrumenty prawne pozwalające na szybkie zgromadzenie całej dokumentacji wytworzonej przez organy bezpieczeństwa państwa po 1944 r.,
- zapewni asekurację danych koniecznych do ochrony bezpieczeństwa państwa poprzez wyłączenie przez służby ochrony państwa określonych dokumentów i przekazanie ich do zasobu tajnego.

IPN, jako organ śledczy, instytut naukowo-badawczy i archiwum, miał się stać instytucją-pomnikiem, *memento* dla pamięci zbiorowej oraz wyrazem „ekspiacji państwa wobec pokrzywdzonych ludzi”. Szczególna odpowiedzialność za wykonanie tych zadań spoczęłaby na prezesie IPN, którego kompetencje, sposób powoływania, długa kadencja, odpowiedzialność przed Sejmem RP stwarzały gwarancję bezpieczeństwa od nacisków politycznych⁷⁹. Warto też zauważyć, że szeroki zakres wpływu na sprawy archiwalne zdobyło Kolegium IPN. Z siedmiu zadań, w których zgodnie z projektem ustawy powinno wspierać prezesa, aż cztery dotyczyły Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów. Odnosiły się one do kwestii pełnego przejścia akt spraw do zasobu IPN i ich oceny, ustalania zasad archiwizacji oraz wglądu w dokumenty, wskazywania priorytetów w sprawie realizacji wniosków poszczególnych osób, instytucji i organów władzy publicznej oraz innych podmiotów⁸⁰.

Tak przedstawiały się założenia dwóch konkurencyjnych koncepcji – powołania wąsko rozumianego Archiwum Obywatelskiego oraz Instytutu Pamięci Narodowej o szeroko zakrojonym zakresie działania. Komisja Nadzwyczajna do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa odbyła 17 posiedzeń (23 kwietnia 1998 r. – 7 kwietnia 1999 r.), z czego podczas 12 zajmowała się opracowaniem projektu ustawy do drugiego czytania w sejmie, a kolejne odnosiły się do omówienia poprawek zgłoszonych przez sejm, senat, prezydenta oraz do projektu nowelizacji ustawy o Instytucji Pamięci Narodowej. Drugiego czerwca 1998 r. Komisja przyjęła do rozpatrzenia jako bazowy projekt rządowy, oczywiście przy jednoznacznym sprzeciwie posłów SLD i przedstawiciela prezydenta Marka Dukaczewskiego⁸¹, wykorzystujących w dalszej dyskusji m.in. uwagi zawarte w opinii prawnej Biura Studiów i Ekspertyz Sejmu, w tym odnoszące się do szerszego zakresu zagadnień objętych wspomnianym projektem niż te, które zostały określone w samej nazwie Komisji Nadzwyczajnej⁸².

Już na samym początku działalności wspomnianego organu Sejmu RP zarysowały się główne linie podziału zwolenników i przeciwników powołania IPN. Z uwagi na objętość i problematykę artykułu zostaną omówione tylko wybrane zagadnienia archiwalne związane z określeniem statusu prawnego przyszłego archiwum i miejsca przechowywania archiwaliów oraz tworzeniem zbioru zastrzeżonego i kształtowaniem kadry Instytutu. Zasadnicze różnice pomiędzy projektami utworzenia z jednej strony

⁷⁹ Uzasadnienie rządowego projektu ustawy o Instytucji Pamięci Narodowej..., *ibidem* (dostęp 2 II 2020 r.).

⁸⁰ Art. 20 rządowego projektu ustawy o Instytucji Pamięci Narodowej..., *ibidem* (dostęp 2 II 2020 r.).

⁸¹ Marek Dukaczewski w marcu 1997 r. objął funkcję podsekretarza stanu w Kancelarii Prezydenta RP, z oddelegowaniem do pracy w Biurze Bezpieczeństwa Narodowego. Od listopada 2001 r. do grudnia 2005 r. był szefem Wojskowych Służb Informacyjnych.

⁸² Posiedzenie nr 3 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa w dniu 2 VI 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/9A40808D46E1AFDCC1256B7300399F28?OpenDocument> (dostęp 3 II 2020 r.).

Archiwum Obywatelskiego, a z drugiej IPN przedstawił minister Pałubicki, który reprezentował w Komisji rząd. W pierwszej koncepcji akta podlegające przejęciu traktowane były – jego zdaniem – jako materiał archiwalny, a w drugiej jako dokumentacja ogromnej krzywdy ludzkiej, stanowiąca „własność obywateli”. W opinii Pałubickiego Instytut nie miał tworzyć archiwum *sensu stricto*, a kwestia udostępniania akt pokrzywdzonym stanowiła w założeniach tylko jedną z realizowanych przez niego funkcji. IPN powinien natomiast zebrać materiały dotychczas utajnione, co było zadaniem niewykonalnym w przypadku archiwów państwowych, a następnie zapewnić w nie wgląd. Druga różnica wyplýwała z prognoz zainteresowania udostępnianiem dokumentów organów bezpieczeństwa, szacowanego przez Pałubickiego na kilka milionów osób. Przewidywania te opierały się prawdopodobnie na doświadczeniach Instytutu Gaucka⁸³, ale w Polsce okazały się nazbyt optymistyczne. Koncepcja prezydencka zakładała jedno archiwum z jedną czytelnią, natomiast propozycja rządowa kilkanaście miejsc uzyskiwania wglądu w materiały. Trzecia rozbieżność była efektem wyłączenia w projekcie prezydenckim materiałów wywiadu spośród akt przewidzianych do przejęcia przez AO⁸⁴.

Oponent propozycji rządowej, Marek Dukaczewski, twierdził z kolei – mijając się z prawdą – że Instytut Gaucka nie przejął materiałów enerdowskiego wywiadu i kontrwywiadu. Jego zdaniem przejęcie przez IPN akt analogicznych służb w Polsce mogłoby stanowić zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa, a anonimizacja danych funkcjonariuszy i pracowników naruszać przepisy dwóch ustaw: o ochronie tajemnicy państwowej i służbowej oraz o ochronie danych osobowych⁸⁵. W ten sposób wyraźnie rysował się jeden z celów misji parlamentarnej przyszedłego szefa WSI, którym była obrona akt kontrwywiadu i wywiadu przed upublicznieniem. Posługując się wrywkowo raportem Gonzáleza Quintany, zalecającego wyodrębnienie jedynie archiwaliów byłego aparatu bezpieczeństwa oraz powierzenie ich odrębnej instytucji, Dukaczewski dostrzegał zagrożenie dla nierozzerwalności całości archiwalnych (zasady proveniencji) spowodowane szerokim zakresem gromadzenia materiałów podporządkowanym trzem funkcjom

⁸³ Pełnomocnik Federalny do spraw Materiałów Państwowej Służby Bezpieczeństwa Niemieckiej Republiki Demokratycznej (Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik – BStU). Od nazwiska pierwszego pełnomocnika, Joachima Gaucka, określane „Urzędem” lub „Instytutem Gaucka”.

⁸⁴ Posiedzenie nr 3 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa w dniu 2 VI 1998 r., *ibidem* (dostęp 3 II 2020 r.).

⁸⁵ *Ibidem*. Akta w wersji papierowej z archiwum Zarządu Głównego Wywiadu Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwa (Hauptverwaltung Aufklärung – HVA) zostały co prawda zniszczone, ale wcześniej je zmikrofilmowano i przekazano KGB. W niejasnych okolicznościach mikrofilmy trafiły do Centralnej Agencji Wywiadowczej na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. CIA dopiero ok. 2000 r. rozpoczęła przekazywanie tych materiałów drogą służbową pełnomocnikowi ds. służb specjalnych w Urzędzie Kanclerskim. Przez kilka lat były one dostępne tylko dla służb specjalnych oraz wymiaru sprawiedliwości. Do Instytutu Gaucka materiały wywiadu NRD trafiły w 2003 r. (według A. Grajewskiego w 2004 r.). W. Pięciak, *Niemcy (landy wschodnie)* [w:] *Problemy lustracji w Europie Środkowej i krajach bałtyckich. Raport Ośrodka Studiów Wschodnich*, red. A. Łabuszewska, Warszawa 2005, s. 48; A. Grajewski, *Świadek Gaucka. Recenzja książki Joachima Gaucka Winter im Sommer – Frühling im Herbst. Erinnerungen (książka napisana we współpracy z Helgą Hirsch), München, Pantheon Verlag, 2011, ss. 352, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, nr 2, s. 326.*

realizowanym przez IPN, czyli udostępnianiu akt osobom zainteresowanym (w tym pokrzywdzonym), prowadzeniu działań śledczych oraz naukowych i popularyzatorskich⁸⁶.

Broniąc niezależności Instytutu, koordynator służb specjalnych odwoływał się do ograniczeń archiwów państwowych w zakresie udostępniania archiwaliów (30-letnia karencja) oraz przejmowania dokumentów niejawnych, których IPN będzie pozbawiony. „Instytut Pamięci Narodowej nigdy nie będzie więc archiwum – twierdził – a będzie zajmował się tylko ujawnianiem zbrodni dokonanych na obywatelach polskich”⁸⁷. W tych zapewnieniach Janusz Pałubicki brnął dalej na kolejnych posiedzeniach. Jego zdaniem, wobec IPN jako instytucji niearchiwalnej nie będzie można stosować procedur i terminologii archiwalnej. Materiały zgromadzone przez Instytut miały stać się archiwalnymi dopiero po zakończeniu jego działalności, czyli po przekazaniu ich do archiwów państwowych i poddaniu regułom postępowania wynikającym z Ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach. Powodem takiego traktowania gromadzonych przez organy bezpieczeństwa państwa akt była rzekoma ich specyfika, sprowadzająca się do trzech elementów: niejawności, skomplikowanego wewnętrznego układu oraz wcześniejszego nieudostępniania osobom spoza aparatu bezpieczeństwa PRL. Każdy z wygłoszonych argumentów był niedorzeczny, gdyż prosty zamiysł wyodrębnienia archiwum Instytutu spod nadzoru NDAP można było – jak czas pokaże – przedstawić w sposób logiczny i prosty. Stanowisko ministra skrytykowali m.in.: ekspert Komisji prof. Andrzej Paczkowski i sekretarz Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa Andrzej Przewoźnik. Pierwszy z nich słusznie zaznaczył, że jednym z celów gromadzenia archiwaliów jest tworzenie z nich zasobu, opracowywanego następnie według zasad powszechnie obowiązujących, a skoro archiwa organów bezpieczeństwa były dotychczas wyjątkiem od tej reguły, to tym bardziej należy je uporządkować. Drugi przypomniał z kolei, że jedną z podstaw działania IPN będzie archiwum, a pomoc pokrzywdzonym w ujawnianiu prawdy o ich losach ma przecież polegać na przejmowaniu od dotychczasowych dysponentów i udostępnianiu im zasobu archiwalnego⁸⁸.

W kontekście wpisania do projektu ustawy kryterium wykluczenia z grona potencjalnych kandydatów do pracy w Instytucie funkcjonariuszy lub współpracowników organów bezpieczeństwa państwa dosyć osobliwie prezentowała się koncepcja stworzenia wyjątku w tym względzie dla nie więcej niż 10 osób i zatrudnienie po jednej z nich w planowanych oddziałach IPN⁸⁹. Jak wyjaśniał Janusz Pałubicki, powyższa

⁸⁶ Posiedzenie nr 4 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa w dniu 10 VI 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/44DAFC51A8D01B31C1256B730039B5C6?OpenDocument> (dostęp 4 II 2020 r.).

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ Posiedzenie nr 6 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa w dniu 24 VI 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/41BD86E8F33D642DC1256B730039E753?OpenDocument> (dostęp 4 II 2020 r.).

⁸⁹ „Kolegium Instytutu Pamięci, na wniosek Prezesa Instytutu, może wyrazić zgodę na zatrudnienie nie więcej niż 10 osób, które nie spełniają warunków określonych w ust. 1. Powyższe zastrzeżenie nie dotyczy prokuratorów Głównej Komisji i oddziałowych Komisji” – art. 8 ust. 6 rządowego projektu ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej (druk nr 252 z 24 III 1998 r.), [http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruk/252/\\$file/252.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruk/252/$file/252.pdf) (dostęp 5 II 2020 r.).

propozycja dotyczyła byłych funkcjonariuszy organów bezpieczeństwa państwa, których doświadczenie i wiedzę zamierzano wykorzystać w dwóch celach. Po pierwsze, do rozpoznania zasobu i wyszukiwania w nim informacji, gdyż koordynator służb specjalnych żywił obawę, że osoby niezwiązane ze wspomnianymi organami „nie poradzą sobie w wielu sprawach dotyczących materiałów archiwalnych”. Funkcjonariuszy znających system obiegu informacji i zasób materiałów operacyjnych uznawał jednocześnie za „fachowców gwarantujących dobrą obsługę poszkodowanym” i zwiększających „możliwość dociekania prawdy”⁹⁰. Z uwagi na brak w aktach odpowiedzi na wiele pytań nurtujących ofiary represji Pałubicki planował dla długoletnich pracowników SB jeszcze jedno zadanie. Sprowadzało się ono do wyjaśnienia mechanizmu „działania bezdokumentowego w tamtych czasach”⁹¹. Drugą płaszczyzną zdyskontowania wiedzy byłych funkcjonariuszy miała być działalność śledcza, w ramach której projektowano wprowadzenie instytucji świadka koronnego⁹². W tym myśleniu zasłużonego opozycjonisty zastanawiający był nie tyle brak przekonania do kwalifikacji archiwistów zatrudnionych w placówkach zarządzających państwowym zasobem archiwalnym, ile fascynacja profesjonalizmem części funkcjonariuszy SB, niepoparta zresztą żadną wiedzą praktyczną. Dzisiaj wiadomo, że w przypadku np. kompetencji archiwalnych ta wysoka ocena ich umiejętności była wręcz nieuprawniona⁹³.

Sprzeczność o podłożu etyczno-moralnym polegającą na istnieniu dwóch kategorii pracowników – tych podlegających jako pracownicy nowej instytucji tworzonej w niepodległej Rzeczypospolitej Polskiej standardom selekcji lustracyjnej oraz tych niepoddanych wspomnianym kryteriom naboru do pracy, wypunktowali posłowie Teresa Liszcz i Antoni Macierewicz. Oni również byli autorami wprowadzenia do projektu ustawy poprawki polegającej na wykreśleniu kontrowersyjnego przepisu, którą w Komisji zaakceptowano minimalną większością głosów (10 do 9)⁹⁴. Warto zauważyć, że ten ruch uchronił IPN od kompromitacji, jakiej kilka lat później uległ Instytut Gaucka.

⁹⁰ Posiedzenie nr 6 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa w dniu 24 VI 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/41BD86E8F33D642DC1256B730039E753?OpenDocument> (dostęp 15 II 2020 r.).

⁹¹ Stenogram 27 posiedzenia Sejmu RP III kadencji w dniu 9 IX 1998 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata3.nsf> (dostęp 15 II 2020 r.).

⁹² Posiedzenie nr 6 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa w dniu 24 VI 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/41BD86E8F33D642DC1256B730039E753?OpenDocument> (dostęp 15 II 2020 r.).

⁹³ O niskich kwalifikacjach archiwalnych funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa pisał m.in.: P. Perzyna, *Kształtowanie zasobu archiwalnego i specyfika działalności Wydziału „C” Komendy Miejskiej MO w Łodzi do 1975 r.*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2011, t. 4, s. 64–66; *idem, Zakres działania i sytuacja kadrowa pionu archiwalnego SB KW MO/WUSW w Łodzi w latach 1956–1990* [w:] *W służbie dla prawdy. Prace historyczne dedykowane Zbigniewowi Nawrockiemu (1959–2017)*, red. T. Balbus, J. Bednarek, Warszawa 2019, s. 469–470.

⁹⁴ Posiedzenie nr 6 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa w dniu 24 VI 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/41BD86E8F33D642DC1256B730039E753?OpenDocument> (dostęp 15 II 2020 r.); posiedzenie nr 10 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa w dniu 22 VII 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/595effc1afb8582c1256b6e0044a58a/877ae543cbe126d1c1256b73003a32c2?OpenDocument> (dostęp 15 II 2020 r.).

Jego pierwszy pełnomocnik federalny zatrudnił bowiem kilkudziesięciu byłych funkcjonariuszy Stasi, których wiedzę fachową uznał za przydatną dla funkcjonowania kierowanego przez siebie urzędu. Ich zadaniem miało być jedynie „przekazywanie wiedzy na temat zbiorów archiwalnych”, ale w rzeczywistości zajmowali się oni udostępnianiem i zabezpieczaniem akt, rekonstrukcją zniszczonych materiałów, rehabilitacją osób represjonowanych, konserwacją komputerów oraz wykonywaniem usług kurierskich. Afera wybuchła w listopadzie 2006 r. po publikacji „Die Welt” o zatrudnianiu oficerów Stasi, a rok później ujawniono, że Instytut przez lata świadomie fałszował dane na ten temat. Wizerunkowym obciążeniem stało się również zatrudnienie pracowników służb państwowych NRD. To właśnie podejście do kwestii kadr zarządzających zasobem archiwalnym Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego NRD spowodowało nadzarpnięcie wiarygodności urzędu stworzonego przez Joachima Gaucka⁹⁵.

Nie tylko kwestia wykorzystania funkcjonariuszy SB w pracy Instytutu, ale również dyskusje o realizacji zadań przez jego pion archiwalny dowodziły, że zarówno minister-koordynator ds. służb specjalnych, jak i przedstawiciele ugrupowań popierających rząd nie wypracowali rozwiązania, w jaki sposób IPN miał zgromadzić, a następnie umożliwić wgląd do akt organów bezpieczeństwa. Można odnieść wrażenie, że koncepcje rodziły się w trakcie prac nad projektem ustawy. Janusz Pałubicki zakładał, że przejmowanie materiałów będzie możliwe w jednej lub w dwóch lokalizacjach w Polsce, a dzięki digitalizacji zostanie stworzona szansa udostępnienia osobom zainteresowanym wydruków i wersji cyfrowych akt na stanowiskach komputerowych w wielu innych miejscach. Z uwagi na koszty inwestycji Pałubicki dostrzegał możliwość zaadaptowania na potrzeby magazynów archiwalnych opuszczonych budynków wojskowych łatwych do ochrony, wykluczając jednocześnie budowę nowego gmachu na potrzeby przechowywania – jak wówczas szacowano – ok. 120 km akt.

W sprawie gromadzenia akt przez IPN pojawiły się jeszcze ciekawsze rozwiązania. Poseł Jan Lityński proponował np. oddzielenie dokumentów dotyczących pokrzywdzonych i pozostawienie ich w archiwach UOP i innych instytucjach będących ich dysponentami. Wynikało to z obawy, że przenoszenie archiwaliów do Instytutu może doprowadzić do ich zagubienia lub zniszczenia. Przeciwnikiem tego pomysłu okazał się minister Janusz Pałubicki, dla którego istotna była w tej sprawie nie tyle logika archiwalnego postępowania, ile działań prokuratorskich i procesowych. Pozostawienie archiwaliów w miejscach, w których pracowały osoby mające potencjalny interes w zacieraniu śladów i zniekształcaniu dowodów, np. funkcjonariusze SB pozytywnie zweryfikowani w 1990 r., byłoby – jego zdaniem – pozbawione sensu.

Podobną do Lityńskiego inicjatywę zgłosił poseł Antoni Macierewicz. W zakresie uzyskiwania przez pokrzywdzonych wglądu w materiały archiwalne proponował on bowiem wzorować się na modelu niemieckim, czyli wybrać jako materiał bazowy dla IPN np. zasób zgromadzony w UOP, pozostawić go w miejscu zarchiwizowania, a pozostałe archiwa zobowiązać nie tyle do przenoszenia do Instytutu całości archiwalnych – co uważał za ryzykowne – ile do udostępniania i kopiowania dokumentacji⁹⁶. Obawy

⁹⁵ U. Müller, G. Hartmann, *Stasi. Zmowa milczenia*, Poznań 2012, s. 268–269, 289–293. Dopiero trzeci szef urzędu, Roland Jahn, zdecydował się ich pozbyć w 2011 r. A. Grajewski, *Świadectwo Gaucka...*, s. 327.

⁹⁶ W modelu niemieckim, który był ewenementem w bloku wschodnim, do uratowania, a w końcowym efekcie upublicznienia akt Stasi doprowadzili enerdowscy opozycjoniści. Na wieść o niszczeniu

Pałubickiego co do możliwości utraty akt pozostawionych w UOP Macierewicz rozwiązał poprzez propozycję wymiany personelu obsługującego magazyny archiwalne Urzędu. Paradoksalnie, przyjęcie propozycji byłego ministra spraw wewnętrznych mogło prowadzić do sytuacji, że nie byłoby w przyszłej ustawie potrzebne zabezpieczenie wpływu służb specjalnych RP na część zbioru akt wyłączonych ustawowo z udostępnienia. Ostro na propozycję posła Macierewicza zareagował Stefan Niesiołowski, uznając ją za sprzeczną z ideą powołania Instytutu. Ochoczo podchwycił ją natomiast poseł Zbigniew Siemiątkowski, który bazę materiałową chciał stworzyć w Archiwum UOP i przewozić do niego z innych archiwów materiały odnoszące się do prześladowań i represjonowania obywateli⁹⁷.

Kolejnym ważnym problemem rozpatrywanym przez Komisję Nadzwyczajną była kwestia przechowywania w IPN wyodrębnionego tajnego zbioru akt, znanego szerzej jako zbiór zastrzeżony. Stała się ona przedmiotem debaty podczas posiedzenia Komisji 25 czerwca 1998 r. Andrzej Rzepliński zauważył wówczas, że twórcom projektu ustawy przyświecało założenie, że „częścią bezpieczeństwa narodowego Polski po 1990 roku nie mogą być informacje zbierane przed tym rokiem przez dawne służby bezpieczeństwa”. Trafnie spostrzegł, że służby specjalne niepodległego państwa miały aż 9 lat na zgromadzenie informacji zagrażających bezpieczeństwu państwa i jeśli tego nie uczyniły, to albo były nieudolne, albo dane przed 1990 r. okazały się nieprawdziwe. Nie wszyscy podzielili ten punkt widzenia, a uległość byłych opozycjonistów wobec pomysłów zastrzegania materiałów ważnych dla bezpieczeństwa państwa przez szefów służb specjalnych była wręcz zastanawiająca. Niełatwo z dzisiejszej perspektywy wytłumaczyć, czy był to efekt fascynacji materią działań operacyjnych, czy też bardziej polityczna naiwność? Trudno bowiem zrozumieć poparcie ministra Pałubickiego dla objęcia tajemnicą państwową samego zastrzeżenia, po to, by nie można było „zorientować się, jakie tajemnice z ważnych powodów są szczególnie chronione”, a tym bardziej jego przekonanie, że wobec niejawnych materiałów „nie działają żadne przepisy, zasady i normy prawne”⁹⁸. Wydawać się mogło, że w archiwum tajemnicą powinna być obej-

archiwaliów rozpoczęli oni w grudniu 1989 r. i styczniu 1990 r. okupację najpierw okręgowych siedzib, a następnie berlińskiego kompleksu Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego NRD. To dzięki tej odolnej inicjatywie pracownicy zatrudnieni w Instytucie Gaucka rozpoczęli prace w dawnych budynkach Stasi i nie musieli zajmować się dyslokacją materiałów archiwalnych. Zob. *25 Jahre Stasi-Untertagen-Gesetz. Umgang mit Dokumenten staatlichen Unrechts auf rechtsstaatlicher Basis*, <https://www.bstu.de/ueber-uns/aktuelles/detail/25-jahre-stasi-unterla/> (dostęp 15 II 2020 r.); M. Polańska-Bergman, P. Perzyna, *Podstawy prawne działania archiwum Instytutu Pamięci Narodowej na tle rozwiązań wybranych krajów Europy Środkowo-Wschodniej* [w:] *Prawo archiwalne. Stan aktualny i perspektywy zmian. Materiały z międzynarodowej konferencji, Toruń, 20–21 kwietnia 2007 r.*, red. H. Robótka, Toruń 2007, s. 93; U. Müller, G. Hartmann, *op. cit.*, s. 266, 279–281.

⁹⁷ Posiedzenie nr 4 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa w dniu 10 VI 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/44DAFC51A8D01B31C1256B730039B5C6?OpenDocument> (dostęp 4 II 2020 r.).

⁹⁸ Posiedzenie nr 7 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa w dniu 25 VI 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/5C9FBB164ECFE6F8C1256B730039EEE6?OpenDocument> (dostęp 5 II 2020 r.). Jeszcze ciekawsza była wymiana zdań w sprawie zbioru zastrzeżonego pomiędzy osobami mającymi w swojej karierze zawodowej kontakt ze służbami specjalnymi: ministrem Pałubickim a posłami Siemiątkowskim (b. ministrem spraw wewnętrznych i koordynatorem służb specjalnych) i Mio-

mowana treść dokumentów, a nie fakt ich istnienia czy też nadania im klauzuli tajności (zastrzeżenia), ponieważ inaczej takie działanie sprawiało wrażenie ukrywania materiałów przed społeczeństwem, a przecież chyba nie na takim efekcie zależało klubom AWS i UW. Jeżeli nawet jakiś margines spraw musiał zostać wyłączony z udostępniania, to wystarczyło to uczynić na drodze wprowadzenia ochronnych klauzul tajności na określony czas i pozostawienia ich u poprzednich dysponentów do momentu zdjęcia gryfów⁹⁹.

Sprawa określenia statusu archiwum gromadzącego akta nazistowskiego i komunistycznego aparatu bezpieczeństwa wydawała się dosyć prosta, ale wymagała jednak sprawdzenia rozwiązań dostępnych w polskim prawie archiwalnym. Zgodnie z nim – jak zauważyła ówczesna naczelna dyrektor archiwów państwowych Daria Nałęcz – archiwum IPN mogło uzyskać rangę archiwum wyodrębnionego, archiwum z powierzonym zasobem lub przechowującego dokumentację własną archiwum bieżącego, choć ostatnie rozwiązanie w kontekście pozyskiwania zasobu historycznego z innych instytucji nie było realne¹⁰⁰. Twórcy projektu ustawy dosyć długo nie dostrzegali zagrożeń wynikających z braku określenia statusu archiwum dla przyszłej działalności IPN. Minister Pałubicki i prof. Rzepliński uważali, że skoro w rozumieniu ustawy o IPN jedynym dysponentem informacji zawierających tajemnice państwowe (zawartych w dokumentach) jest prezes Instytutu i dostęp do nich jakiegokolwiek organu państwowego czy też organu władzy publicznej, w tym przedstawicieli archiwów państwowych, będzie zabroniony, to powstanie wystarczające zabezpieczenie dla samodzielności archiwum Instytutu¹⁰¹.

Z odsieczą w kwestii ustalenia miejsca archiwum IPN w polskiej sieci archiwalnej przyszedł zaproszony na jedno z posiedzeń Komisji dyrektor Centralnego Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji dr Grzegorz Jakubowski¹⁰².

dowiczem (b. szefem kontrwywiadu UOP) w trakcie posiedzenia Komisji 19 II 1999 r. poświęconego omówieniu trzech poselskich projektów nowelizacji ustawy o IPN autorstwa AWS, SLD i UW. Siemiątkowski nie widział żadnego uzasadnienia dla utrzymywania przez kilkanaście lat od rozwiązania Służby Bezpieczeństwa zastrzeżenia w odniesieniu do niektórych materiałów (na mocy decyzji szefa Urzędu Ochrony Państwa). Uważał, że nie ma wśród nich materiałów wymagających ograniczenia komukolwiek dostępu do nich, a ewentualne wyłączenie ich z upublicznienia powinno nastąpić na maksymalnie 5 lat. Miodowicz z kolei podważał ukrywanie przed pokrzywdzonym informacji o istnieniu dotyczących go dokumentów w zbiorze zastrzeżonym, uznając, że w ten sposób IPN będzie potwierdzał nieprawdę, co jest sprzeczne z zasadami obowiązującymi w demokratycznym państwie. Pałubicki upierał się jednak, że podstawą zastrzeżenia archiwaliów jest wzgląd na bezpieczeństwo państwa. Posiedzenie nr 15 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa w dniu 19 II 1999 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/66CAFEC7A889D204C1256B7300365D95?OpenDocument> (dostęp 5 II 2020 r.).

⁹⁹ P. Perzyna, *Jakiego archiwum potrzebuje Instytut Pamięci Narodowej? Rozważania o organizacji i priorytetach działalności archiwum historycznego* [w:] *Archiwa – Historia – Pamięć...*, s. 33–34.

¹⁰⁰ Posiedzenie nr 4 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa w dniu 10 VI 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/44DAFC51A8D01B31C1256B730039B5C6?OpenDocument> (dostęp 6 II 2020 r.).

¹⁰¹ Posiedzenie nr 8 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa w dniu 2 VII 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/D76D46A4642F0FE1C1256B73003A097F?OpenDocument> (dostęp 6 II 2020 r.).

¹⁰² Grzegorz Jakubowski (1954–2001), dr nauk humanistycznych, archiwista i historyk. W latach 1977–1984 pracownik AAN; 1984–1989 archiwista w Wydawniczo-Oświatowej Spółdzielni „Wspólna Sprawa”; od sierpnia 1990 r. zastępca dyrektora, a następnie dyrektor Archiwum MSW/MSWiA; od

W trakcie omawiania art. 57, który w sprawach nieuregulowanych w ustawie odsyłał do regulacji zawartych m.in. w ustawie archiwalnej, skonstatował, że zgodnie z zaproponowanym brzmieniem przepisu archiwum Instytutu Pamięci Narodowej zostało potraktowane jako zwykłe archiwum zakładowe, które będzie zobligowane do uzgodnienia wszelkich zagadnień kancelaryjno-archiwalnych z naczelnym dyrektorem archiwów państwowych i rutynowo kontrolowane przez jego przedstawicieli. W tej sytuacji zaproponował, aby podobnie jak w przypadku MSWiA, archiwum IPN uzyskało status archiwum wyodrębnionego, co umożliwi samodzielne podejmowanie decyzji w sprawie gromadzenia, przechowywania, opracowywania i udostępniania akt przez prezesa Instytutu¹⁰³.

Janusz Pałubicki nie wykluczył rozważenia propozycji Grzegorza Jakubowskiego. Brak decyzji w kwestii określenia statusu archiwum IPN postanowili wykorzystać do przeforsowania swoich pomysłów posłowie Janusz Zemke i Bogdan Lewandowski z SLD. Zaproponowali uznanie materiałów gromadzonych przez Instytut za część państwowego zasobu archiwalnego i potraktowanie BUiAD IPN jako archiwum z zasobem powierzonym w rozumieniu Ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach. Takie rozwiązania miały rzekomo zapobiec powstaniu odrębnej sieci archiwalnej, niepodlegającej NDAP. Manewr ten zauważyli prof. Andrzej Paczkowski i Antoni Macierewicz, przypominając, że są dwa sposoby potraktowania zasobów archiwalnych pozostających w gestii administracji państwowej. Pierwszy odnosi się do archiwów wyodrębnionych, np. MON, MSWiA i MSZ, które posiadają niezależność w zakresie gromadzenia i udostępniania archiwaliów od Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych. Drugi natomiast, zgodnie z art. 28 pkt 4 i 38 ustawy archiwalnej dotyczy sytuacji jednostek organizacyjnych, którym ze względu na szczególny charakter i zadania NDAP mogła powierzyć na stałe lub na czas określony gromadzenie i przechowywanie materiałów archiwalnych, a przy okazji objąć kontrolą zasady postępowania z nimi, podobnie jak ma to miejsce w przypadku archiwów zakładowych. Poprawka posłów SLD przepadła w głosowaniu i ostatecznie to pomysł Grzegorza Jakubowskiego znalazł odzwierciedlenie w art. 59 projektu ustawy przedłożonej sejmowi do drugiego czytania (druk nr 557), zakładającym nowelizację ustawy archiwalnej pod kątem wprowadzenia do niej zapisów o archiwum wyodrębnionym IPN¹⁰⁴.

20 IX 2000 r. pierwszy dyrektor Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów IPN. Zob. A. Zieliński, *Grzegorz Jakubowski (1954–2001). Dyrektor Centralnego Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, pierwszy dyrektor Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej. Sylwetka praktyka* [w:] *Wkład archiwistów warszawskich w rozwój archiwistyki polskiej. Zbiór studiów poświęconych warszawskiemu środowisku archiwalnemu*, red. A. Kulecka, Warszawa 2012, s. 304–312.

¹⁰³ Posiedzenie nr 8 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa w dniu 2 VII 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/D76D46A4642F0FE1C1256B73003A097F?OpenDocument> (dostęp 6 II 2020 r.).

¹⁰⁴ Posiedzenie nr 10 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa w dniu 22 VII 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/595effc1afbb8582c1256b6e0044a58a/877ae543cbe126d1c1256b73003a32c2?OpenDocument> (dostęp 7 II 2020 r.); wniosek mniejszości do art. 29 zawarty w sprawozdaniu Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa (druk nr 557 z 28 VII 1998 r.), [http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/557/\\$file/557.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/557/$file/557.pdf) (dostęp 7 II 2020 r.).

Dziewiątego września 1998 r. poseł Stefan Niesiołowski przedstawił na forum plenarnym sejmowi sprawozdanie z prac Komisji¹⁰⁵. Po uwzględnieniu części poprawek zgłoszonych przez obie izby polskiego parlamentu Sejm RP uchwalił 9 listopada ustawę o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, a dzień później trafiła ona do podpisu prezydenta¹⁰⁶. Aleksander Kwaśniewski zawetował ten akt prawny i skierował go do ponownego rozpatrzenia¹⁰⁷. Komisja przeanalizowała uwagi prezydenta na posiedzeniu 16 grudnia 1998 r. i ostatecznie rekomendowała sejmowi odrzucenie prezydenckiego weta i ponowne uchwalenie ustawy. Podsumowując prace Komisji nad ustawą, minister Pałubicki słusznie zauważył, że wprowadzone nią regulacje dotyczące sposobu rozliczenia się z przeszłością komunistyczną nie były dotąd znane polskiemu prawu, a w Polsce – mimo upływu 10 lat od transformacji ustrojowej – obowiązywało ustawodawstwo przyjęte w czasach komunistycznych, które dopuszczało możliwość ukrywania pod osłoną tajemnicy państwowej krzywd doznanych przez obywatela¹⁰⁸. Szkoda tylko, że od tej słusznej idei odchodzenia od kamuflowania informacji uczyniono wyjątek w postaci wyodrębnienia w przyszłym archiwum IPN tajnego i podlegającego szczególnej ochronie zbioru zastrzeżonego.

Siedemnastego grudnia 1998 r. Sejm RP wysłuchał argumentów Ryszarda Kalisza, sekretarza stanu w Kancelarii Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej reprezentującego Aleksandra Kwaśniewskiego, oraz sprawozdawcy Komisji posła Stefana Niesiołowskiego, wnioskującego o ponowne przegłosowanie zakwestionowanego aktu prawnego¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Sprawozdanie Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa..., [http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/557/\\$file/557.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/557/$file/557.pdf) (dostęp 10 II 2020 r.).

¹⁰⁶ W czasie drugiego czytania zgłoszono do projektu ustawy poprawki i w związku z powyższym trafiła ona ponownie do Komisji Nadzwyczajnej, która przyjęła część uwag. Głosowanie nad całością projektu odbyło się 22 IX 1998 r.: 237 posłów opowiedziało się za jej przyjęciem, 157 było przeciw, a 10 wstrzymało się od głosu. W dniu 12 października senat zajął stanowisko wobec uchwalonej ustawy i tego samego dnia Komisja rozpatrzyła zgłoszone przez izbę wyższą poprawki, postanawiając uwzględnić część z nich. Sejm 4 listopada wysłuchał sprawozdawcy Komisji, a pięć dni później przyjął w głosowaniu część poprawek. Stenogram 27 posiedzenia Sejmu RP III kadencji w dniu 9 IX 1998 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata3.nsf> (dostęp 10 II 2020 r.); dodatkowe sprawozdanie Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa (druk nr 557A z 11 IX 1998 r.), [http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/557-a/\\$file/557-a.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/557-a/$file/557-a.pdf) (dostęp 10 II 2020 r.); przebieg prac nad rządowym projektem ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej (druk nr 252 z 24 III 1998 r.), <http://orka.sejm.gov.pl/proc3.nsf/0/699A649BA8401B15C1257456004D5BF4?OpenDocument> (dostęp 10 II 2020 r.).

¹⁰⁷ Wniosek o ponowne rozpatrzenie ustawy o IPN–KŚZpNP przez Sejm RP (druk nr 770 z 4 XII 1998 r.), [http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/770/\\$file/770.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/770/$file/770.pdf) (dostęp 12 II 2020 r.).

¹⁰⁸ Za odrzuceniem weta prezydenta opowiedziało się 12 posłów, 9 było przeciw, a 2 wstrzymało się od głosu. Posiedzenie nr 14 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa w dniu 16 XII 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/7A37E0D82A493C0FC1256B7300361EE2?OpenDocument> (dostęp 12 II 2020 r.).

¹⁰⁹ Sprawozdanie Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa (druk nr 782 z 16 XII 1998 r.), [http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/782/\\$file/782.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/782/$file/782.pdf) (dostęp 12 II 2020 r.); stenogram 39 posiedzenia Sejmu RP III kadencji w dniu 17 XII 1998 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata3.nsf> (dostęp 12 II 2020 r.).

Ustawa o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu została uchwalona następnego dnia, gdy sejm odrzucił weto prezydenta większością 3/5 głosów. Za wnioskiem o ponowne uchwalenie ustawy w brzmieniu dotychczasowym opowiedziało się 282 posłów, a przeciwko było 164 posłów¹¹⁰. W tym miejscu rozpoczyna się historia IPN – urzędu, instytucji państwowej o uprawnieniach archiwalnych, badawczych, edukacyjnych, śledczych, lustracyjnych, prowadzącego również działalność w zakresie upamiętniania historycznych wydarzeń oraz miejsc i postaci ważnych dla dziejów walk i męczeństwa narodu polskiego w kraju i za granicą, a także poszukiwania miejsc spoczynku osób poległych w walkach o niepodległość Polski lub wskutek represji totalitarnych i czystek etnicznych.

Zakończenie

Od opisanych wydarzeń minęły ponad dwie dekady. Zapomnieniu uległo już część koncepcji i debat na temat rozliczenia komunistycznej przeszłości. Do pomysłów związanych z wykorzystaniem archiwaliów w procesie lustracji i udostępnianiem ich ofiarom represji warto jednak wracać z dwóch powodów¹¹¹.

Po pierwsze, potwierdzają one konieczność planowania i wykonywania działań administracyjnych i archiwalnych w określonej kolejności. W przypadku omawianych w artykule procesów należało najpierw zgromadzić materiały archiwalne (środki dowodowe) w odrębnej placówce, a następnie wykorzystać je do weryfikacji osób pełniących w przeszłości funkcje w aparacie władzy i partii komunistycznej oraz funkcjonariuszy i współpracowników organów bezpieczeństwa państwa, a także zapewnić wgląd w zawartość archiwaliów osobom prześladowanym oraz prowadzącym badania naukowe. Ten błąd w rozpoznaniu priorytetów stał się niewątpliwie – obok uwarunkowań politycznych: silnej pozycji środowiska działaczy byłej PZPR, niechęci do rozliczania wyrażanej przez część ugrupowań wywodzących się z obozu postsolidarnościowego, nastawienia kolejnych rządów na transformację gospodarczą – jedną z przyczyn opóźnień w demontażu systemu komunistycznego w Polsce.

Po drugie, powinny one być przestrogą dla polityków debatujących nad przepisami odnoszącymi się do akt i archiwów, że nie można – w ustawodawczym i państwowotwórczym pośpiechu – traktować instrumentalnie zagadnień dotyczących istotnej części polskiego dziedzictwa kulturowego. Warto bowiem przypomnieć, że polskie archiwa od wielu lat oczekują nie tyle na kolejną nowelizację nieprzystosowanej do obecnych realiów Ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach, ile na uchwalenie nowego prawa archiwalnego. Niska jakość stanowionych w polskim

¹¹⁰ Stenogram 39 posiedzenia Sejmu RP III kadencji w dniu 18 XII 1998 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata3.nsf> (dostęp 12 II 2020 r.). Odrzucenie weta prezydenta Kwaśniewskiego było jedynym takim przypadkiem w sejmie III kadencji. A. Dudek, *Historia polityczna...*, s. 397.

¹¹¹ Sprawa zabezpieczenia materiałów do dekomunizacji okazała się zdecydowanie prostsza. Udało się je zgromadzić (w stanie niekompletnym) w archiwach państwowych już na początku transformacji ustrojowej, wykorzystując z jednej strony obowiązujące prawo, a z drugiej determinację przedstawicieli części środowisk opozycyjnych (m.in. KPN, FMW, NZS) w zapobieganiu niszczenia i „prywatyzacji” akt partyjnych, m.in. poprzez demonstracje uliczne i okupację budynków PZPR. Jak na ironię projekt przeprowadzenia dekomunizacji, z uwagi na brak większości parlamentarnej i woli politycznej, został zarzucony już pod koniec lat dziewięćdziesiątych XX w.

parlamencie aktów prawnych, wyrażająca się chociażby w dużej liczbie nowelizacji ledwo uchwalonych ustaw oraz przekonanie polityków o drugorzędym znaczeniu kwestii archiwalnych w polityce państwa, nie mogą napawać środowiska archiwalnego zbytnim optymizmem co do kształtu przyszłej ustawy. Dobre prawo może otworzyć szerokie perspektywy rozwoju działalności archiwów, natomiast złe – wprowadzić nieprzewidziane przez ustawodawcę ograniczenia i przeszkody, których pokonanie spadnie na wykonawców przepisów.

Ilustracją nieznamomości wśród polityków podstawowych zasad i przepisów odnoszących się do postępowania z materiałami archiwalnymi, braku świadomości ich znaczenia dla ochrony pamięci narodowej, może stać się wypowiedź ministra spraw wewnętrznych Krzysztofa Kozłowskiego z lipca 1990 r. Tłumacząc parlamentarzystom OKP trudności w wykryciu i przeciwdziałaniu akcji niszczenia akt SB, stwierdził, że „struktura archiwum [MSW – P.P.] polega na tym, że jest to przechowalnia akt, a nie archiwum zabezpieczające akta. Po prostu producent dokumentu ma prawo dokument zniszczyć bądź przekazać do archiwum”¹¹². I można byłoby ten głos w dyskusji zaliczyć do kategorii gaf politycznych, gdyby minister Kozłowski lub któryś z jego następców uzyskali przynajmniej wiedzę, jaka część archiwaliów w podległym im resorcie została w latach 1989–1990 bezpowrotnie utracona.

Analizowane w artykule podejście polityków – będących w końcu emanacją społeczeństwa – do kwestii gromadzenia, przechowywania, udostępniania akt wskazuje również na ugruntowany, lekceważący stosunek Polaków do dokumentów, akt i archiwów. Można to tłumaczyć okolicznościami historycznymi. Archiwalia były przecież wywożone, rzadziej rewindykowane, palone przez zaborców i okupantów, ginęły w czasie działań wojennych. O ile arcyważny dla dorobku naukowego archiwistyki i praktyki archiwalnej okazał się okres II Rzeczypospolitej, o tyle odradzająca się po 1989 r. suwerenna Polska nigdy nie miała „dostatecznie dużo” czasu i determinacji, by uporządkować kwestie związane z zachowaniem i zabezpieczeniem narodowego i państwowego zasobu archiwalnego. Skoro tyle materiałów uległo zniszczeniu, nikt nie reagował i nie ponosił odpowiedzialności z tego tytułu, nikogo nie spotkało potępienie i ostracyzm, to jak wytłumaczyć, że dokonywane w kolizji z obowiązującymi przepisami trwałe usuwanie archiwaliów miało i ma szkodliwe następstwa¹¹³. Niestety, nie były i nie są to odosobnione przypadki, o czym świadczą wszczęte dwa lata temu postępowania w sprawie bezprawnego niszczenia akt w archiwach wojskowych w Gdyni, Nowym Dworze Mazowieckim i Rembertowie w latach 1990–2009¹¹⁴.

¹¹² T. Kozłowski, *op. cit.*, s. 154.

¹¹³ Na poparcie tego wniosku można przytoczyć przykłady: śledztwa w sprawie niszczenia materiałów SB w WUSW w Piotrkowie Trybunalskim, postępowania w sprawie niszczenia akt SB prowadzone przeciwko generałom: Henrykowi Dankowskiemu (w 1990 r. wiceministrowi spraw wewnętrznych), Krzysztofowi Majchrzakowi (dyrektorowi Departamentu Ochrony Konstytucyjnego Porządku Państwa MSW) i Tadeuszowi Szczygłowi (dyrektorowi Departamentu Studiów i Analiz) oraz wyroku Sądu Warszawskiego Okręgu Wojskowego w sprawie niszczenia akt WSW na rozkaz gen. Edmunda Buły. S. Pilarski, *op. cit.*, s. 450–567; B. Kapuściak, *op. cit.*, s. 41–46.

¹¹⁴ K. Krzykowska, *WBH: były przypadki niszczenia akt w archiwach wojskowych w latach 1990–2009*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/wbh-byly-przypadki-niszczenia-akt-w-archiwach-wojskowych-w-latach-1990-2009> (dostęp 25 II 2020 r.).

Bibliografia

Źródła publikowane

- Archival policies in the protection of human rights*, red. A. González Quintana, Paryż 2009, https://www.ica.org/sites/default/files/Report_Gonzalez-Quintana_EN.pdf (dostęp 3 I 2020 r.).
- Archives of the Security Services of Former Repressive Regimes Repressive Regimes: Report prepared for UNESCO on behalf of the International Council of Archives*, red. A. González Quintana, Paris 1997, <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001400/140074e.pdf> (dostęp 3 I 2020 r.).
- Dodatkowe sprawozdanie Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa (druk nr 557A z 11 IX 1998 r.), [http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/557-a/\\$file/557-a.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/RejestrD.nsf/wgdruk/557-a/$file/557-a.pdf) (dostęp 10 II 2020 r.).
- Dodatkowe sprawozdanie Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw lustracyjnych (druk nr 2141-A z 25 III 1997 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/BN7KERFHMC6HSGPGY5TNH2SMD4A2I9.pdf (dostęp 28 I 2020 r.).
- Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems (Doc 7568). Report by Mr Adrian Severin for Council of Europe's Parliamentary Assembly's Committee on Legal Affairs and Human Rights, 3 VI 1996 r.*, <https://rm.coe.int/0900001680976ef8> (dostęp 21 I 2020 r.).
- Odpowiedź podsekretarza stanu w Ministerstwie Edukacji Narodowej Jerzego Zdrady na interpelację nr 1984 posła Jerzego Grzegorza Zająca w sprawie dostępu do akt PZPR, 9 VI 1999 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/IZ3.nsf/main/73252212> (dostęp 20 I 2020 r.).
- Odpowiedź sekretarza stanu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego Jarosława Sellina na interpelację nr 13695 posła Jan Klawitera z dnia 5 VII 2017 r. w sprawie problemu archiwów byłej PZPR, 1 VIII 2017 r., <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=2BCEC1C3> (dostęp 20 I 2020 r.).
- Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 VI 1992 r., sygn. akt U 6/92, w sprawie dopuszczalności badania konstytucyjności uchwał Sejmu (OTK 1992, poz. 130), <https://ipo.trybunal.gov.pl/ipo/view/sprawa.xhtml?sprawa=2955&dokument=5339> (dostęp 23 I 2020 r.).
- Poselski projekt ustawy lustracyjnej (druk nr 382 z 22 IV 1994 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/CR1AAK593M2RVC5YNNHX2RKJGMMPSK.pdf (dostęp 24 I 2020 r.).
- Poselski projekt ustawy lustracyjnej (druk nr 386 z 6 VII 1992 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/LC5NCLTMG764FBJ4XDAHTNNHATFE98.pdf (dostęp 23 I 2020 r.).
- Poselski projekt ustawy o lustracji (druk nr 406 z 23 VII 1992 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/2L2368FITHHIEI6U5DI8HPJQK146NH.pdf (dostęp 23 I 2020 r.).
- Poselski projekt ustawy o restytucji niepodległości (druk nr 15 z 5 XII 1991 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/MT53EIP51RSK21JEPKFMKG37DAX6BQ.pdf (dostęp 23 I 2020 r.).
- Poselski projekt ustawy o trybie sprawdzania i ujawniania okoliczności dotyczących współpracy z organami Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego i Służby Bezpieczeństwa oraz z innymi służbami specjalnymi osób pełniących lub ubiegających się o pełnienie publicznych funkcji

- państwowych (druk nr 399 z 24 VII 1992 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/SYBFCA8AS3E3PNMTKXLQHPSBKEY1R2.pdf (dostęp 23 I 2020 r.).
- Poselski projekt ustawy o udostępnieniu niektórych dokumentów stanowiących tajemnicę państwową (druk nr 464 z 27 V 1994 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/NFD8MQL4GRY2Y9IKSK9UJJRPTVDYXC.pdf (dostęp 24 I 2020 r.).
- Poselski projekt ustawy o ujawnieniu współpracy osób pełniących niektóre funkcje publiczne z organami bezpieczeństwa państwa w latach 1944–1989 (druk nr 501 z 24 VI 1994 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/3SY9BKEBQYLJK65QRFT87SNI23PETC.pdf (dostęp 24 I 2020 r.).
- Poselski projekt ustawy o warunkach wstępnych zajmowania niektórych stanowisk w Rzeczypospolitej Polskiej (druk nr 423 z 31 VII 1992 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/BIIG6EU8LSC11D1EVU4P5R9DERQSUN.pdf (dostęp 23 I 2020 r.).
- Poselski projekt ustawy o warunkach wstępnych zajmowania niektórych stanowisk państwowych w Rzeczypospolitej Polskiej (druk nr 499 z 23 VI 1994 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/HVRNBR22BA2I6YDJDALCPGYIYNIGG7.pdf (dostęp 24 I 2020 r.).
- Poselski projekt ustawy o warunkach zajmowania niektórych stanowisk publicznych w Rzeczypospolitej Polskiej (druk nr 394 z 21 VII 1991 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/7R21KKGMHUG7PJMFIN2D2FDDUAF14RH.pdf (dostęp 23 I 2020 r.).
- Poselski projekt ustawy o wyodrębnieniu, przechowywaniu oraz udostępnianiu materiałów dotyczących tajnych współpracowników Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa działających do roku 1990 (druk nr 515-A z 2 VII 1994 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/RDTP539VGSMMYYVF7QSANSGMKYBJX9C.pdf (dostęp 24 I 2020 r.).
- Posiedzenie nr 10 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa w dniu 22 VII 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/877AE543CBE126D1C1256B73003A32C2?OpenDocument> (dostęp 2 II 2020 r.).
- Posiedzenie nr 14 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa w dniu 16 XII 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/7A37E0D82A493C0FC1256B7300361EE2?OpenDocument> (dostęp 12 II 2020 r.).
- Posiedzenie nr 15 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa w dniu 19 II 1999 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/66CAFEC7A889D204C1256B7300365D95?OpenDocument> (dostęp 5 II 2020 r.).
- Posiedzenie nr 3 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa w dniu 2 VI 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/9A40808D46E1AFDCC1256B7300399F28?OpenDocument> (dostęp 3 II 2020 r.).
- Posiedzenie nr 4 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa w dniu

- 10 VI 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/44DAFC51A8D01B31C1256B730039B5C6?OpenDocument> (dostęp 4 II 2020 r.).
- Posiedzenie nr 6 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa w dniu 24 VI 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/41BD86E8F33D642DC1256B730039E753?OpenDocument> (dostęp 4 II 2020 r.).
- Posiedzenie nr 7 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa w dniu 25 VI 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/5C9FBB164ECFE6F8C1256B730039EEE6?OpenDocument> (dostęp 5 II 2020 r.).
- Posiedzenie nr 8 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa w dniu 2 VII 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/D76D46A4642F0FE1C1256B73003A097F?OpenDocument> (dostęp 6 II 2020 r.).
- Posiedzenie nr 9 Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa w dniu 15 VII 1998 r., <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/87F86A025B2F0DCFC1256B73003A1D41?OpenDocument> (dostęp 2 II 2020 r.).
- Projekt ustawy lustracyjnej (druk nr 1494 z 19 I 1996 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/CF5MXHDQ2IQ3TUEE2CNXULYPMYEKN7.pdf (dostęp 26 I 2020 r.).
- Projekt ustawy o dekomunizacji życia publicznego w Polsce (druk nr 553 z 16 VI 1998 r.), [http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruku/553/\\$file/553.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruku/553/$file/553.pdf) (dostęp 15 II 2020 r.).
- Projekt ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej (druk nr 252 z 24 III 1998 r.), [http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruku/252/\\$file/252.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruku/252/$file/252.pdf) (dostęp 1 II 2020 r.).
- Projekt ustawy o Komisji Zaufania Publicznego (druk nr 1513 z 1 II 1996 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/MQNJ64IKKTTDHLUQ6VMDE2FDTK23HX.pdf (dostęp 26 I 2020 r.).
- Projekt ustawy o ujawnieniu pracy w organach bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi w latach 1944–1990 osób pełniących funkcje publiczne (druk nr 1582 z 1 III 1996 r.), <http://orka.sejm.gov.pl/proc2.nsf/0/FAC2DD972B833CDAC1257458002193C3?OpenDocument> (dostęp 26 I 2020 r.).
- Projekt ustawy o utworzeniu Archiwum Obywatelskiego oraz o powszechnym udostępnianiu dokumentacji wytworzonej w latach 1944–1990 przez organy bezpieczeństwa państwa (druk nr 31 z 13 XI 1997 r.), [http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruku/31/\\$file/31.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruku/31/$file/31.pdf) (dostęp 28 I 2020 r.).
- Projekt ustawy o wyodrębnieniu, przechowywaniu oraz udostępnianiu informacji o pracownikach i tajnych współpracownikach organów bezpieczeństwa państwa w latach 1944–1989 (druk nr 1534 z 31 I 1996 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/T281M3YSUQHQIF21UN45TS1MMGIDPX.pdf (dostęp 26 I 2020 r.).
- Przebieg prac nad rządowym projektem ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej (druk nr 252), <http://orka.sejm.gov.pl/proc3.nsf/0/699A649BA8401B15C1257456004D5BF4?OpenDocument> (dostęp 10 II 2020 r.).
- Resolution 1096 (1996) Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems*, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16507&lang=en> (dostęp 21 I 2020 r.).

- Senacki projekt ustawy o warunkach wstępnych zajmowania niektórych stanowisk w Rzeczypospolitej Polskiej (druk nr 417 z 28 VII 1992 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/N9GCLA31B5I34KAESXXGXD4Q3A2R77.pdf (dostęp 23 I 2020 r.).
- Skład Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa, <http://orka.sejm.gov.pl/SQL.nsf/skladkom?OpenAgent&NAD> (dostęp 28 I 2020 r.).
- Sprawozdanie Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa (druk nr 557 z 28 VII 1998 r.), [http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruk/557/\\$file/557.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruk/557/$file/557.pdf) (dostęp 10 II 2020 r.).
- Sprawozdanie Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa (druk nr 782 z 16 XII 1998 r.), [http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruk/782/\\$file/782.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruk/782/$file/782.pdf) (dostęp 12 II 2020 r.).
- Sprawozdanie Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw lustracyjnych (druk nr 2141 z 30 I 1997 r.), https://bs.sejm.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/118RU35AERJSSAYUAB9MAIEC1YFKE5.pdf (dostęp 28 I 2020 r.).
- Stenogram 15 posiedzenia Sejmu III kadencji w dniu 3 IV 1997 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata3.nsf> (dostęp 29 X 2018 r.).
- Stenogram 16 posiedzenia Sejmu III kadencji w dniu 23 IV 1998 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata3.nsf> (dostęp 29 X 2018 r.).
- Stenogram 17 posiedzenia Sejmu I kadencji w dniu 4 VI 1992 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf> (dostęp 23 I 2020 r.).
- Stenogram 27 posiedzenia Sejmu III kadencji w dniu 9 IX 1998 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata3.nsf> (dostęp 15 II 2020 r.).
- Stenogram 39 posiedzenia Sejmu III kadencji w dniu 17–18 XII 1998 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata3.nsf> (dostęp 12 II 2020 r.).
- Stenogram 7 posiedzenia Sejmu I kadencji w dniu 31 I 1991 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf/main/1E3DFD95#080> (dostęp 23 I 2020 r.).
- Stenogram 86 posiedzenia Sejmu II kadencji w dniu 23 VIII 1996 r., <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf> (dostęp 23 I 2020 r.).
- Uchwała Sejmu RP z dnia 23 IV 1998 r. w sprawie powołania i wyboru składu osobowego Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących powszechnego dostępu do archiwów i dokumentacji byłych organów bezpieczeństwa państwa (druk nr 290 z 22 IV 1998 r.), [http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruk/290/\\$file/290.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruk/290/$file/290.pdf) (dostęp 28 I 2020 r.).
- Wniosek o ponowne rozpatrzenie ustawy o IPN–KŚZpNP przez Sejm RP (druk nr 770 z 4 XII 1998 r.), [http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruk/770/\\$file/770.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Rejestr.d.nsf/wgdruk/770/$file/770.pdf) (dostęp 12 II 2020 r.).

Akty prawne

- Uchwała nr 69 Rady Ministrów z dnia 21 V 1990 r. w sprawie trybu i warunków przyjmowania byłych funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa do służby w Urzędzie Ochrony Państwa i w innych jednostkach organizacyjnych podległych Ministrowi Spraw Wewnętrznych oraz zatrudniania ich w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych (MP 1990, nr 20, poz. 159).

- Ustawa z dnia 11 IV 1997 r. o ujawnieniu pracy lub służby w organach bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi w latach 1944–1990 osób pełniących funkcje publiczne (DzU 1997, nr 70, poz. 443).
- Ustawa z dnia 18 VI 1998 r. o zmianie ustawy o ujawnieniu pracy lub służby w organach bezpieczeństwa państwa lub współpracy z nimi w latach 1944–1990 osób pełniących funkcje publiczne oraz o zmianie niektórych innych ustaw (DzU 1998, nr 131, poz. 860).
- Ustawa z dnia 18 XII 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (DzU 1998, nr 155, poz. 1016 wraz z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 23 II 1991 r. o uznaniu za nieważne orzeczeń wydanych wobec osób represjonowanych za działalność na rzecz niepodległego bytu Państwa Polskiego (DzU 1991, nr 34, poz. 149).
- Ustawa z dnia 4 IV 1991 r. o zmianie ustawy o Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytucie Pamięci Narodowej (DzU nr 45, poz. 195).
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 26 X 2005 r., sygn. akt 31/04 (DzU 2005, nr 222, poz. 19).
- Zákon, kterým se stanoví některé další předpoklady pro výkon některých funkcí ve státních orgánech a organizacích České a Slovenské Federativní Republiky, České republiky a Slovenské republiky – Zákon č. 451/1991 Sb.

Opracowania

- 25 Jahre Stasi-Unterlagen-Gesetz. Umgang mit Dokumenten staatlichen Unrechts auf rechtsstaatlicher Basis, <https://www.bstu.de/ueber-uns/aktuelles/detail/25-jahre-stasi-unterla/> (dostęp 15 II 2020 r.).
- Białek S., *Brakowanie i niszczenie dokumentacji SB w województwie opolskim w latach 1987–1990. Ustalenia wstępne*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, t. 2.
- Bodnar A., *Lustracja a prawa człowieka – standardy europejskie i standardy polskie*, http://www.hfhrpol.waw.pl/precedens/images/stories/Pdfy/prezentacja_lustracja.pdf (dostęp 21 I 2020 r.).
- Cichoń Z., *Dekomunizacja a prawa człowieka [w:] Od totalitaryzmu do demokracji. Pomiędzy „grubą kreską” a dekomunizacją – doświadczenia Polski i Niemiec*, red. P. Kuglarz, współpr. H. Sułek, Kraków 2001.
- Co kryją teczki? O tajnych współpracownikach bezpieki z Andrzejem Chojnowskim, Grzegorzem Majchrzakiem, Zbigniewem Nawrockim i Tadeuszem Ruzikowskim rozmawia Władysław Bulhak*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2005, nr 3.
- Dudek A., *Archiwa państwowe i partyjne [w:] Od totalitaryzmu do demokracji. Pomiędzy „grubą kreską” a dekomunizacją – doświadczenia Polski i Niemiec*, red. P. Kuglarz, współpr. H. Sułek, Kraków 2001.
- Dudek A., *Historia polityczna Polski 1989–2015*, Kraków 2016.
- Dudek A., *Instytut. Osobista historia IPN*, Warszawa 2011.
- Dudek A., *Od Mazowieckiego do Suchockiej. Pierwsze rządy wolnej Polski*, Kraków 2019.
- Dudek A., *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*, Kraków 2014.
- Graca W., Spustek H., *Rola byłych funkcjonariuszy komunistycznych służb specjalnych w cywilnym wywiadzie i kontrwywiadzie Polski i Czech w latach 1989–2018*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2019, t. 41, nr 1.

- Grajewski A., *Balast po komunizmie* [w:] *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach 1918–2008*, red. A.D. Rotfeld, A.W. Torkunow, Warszawa 2010.
- Grajewski A., *Balast po komunizmie. Instytucjonalne rozliczenie komunizmu w krajach Europy Środkowej – opis struktur oraz okoliczności ich powstania*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, nr 2.
- Grajewski A., *Świadectwo Gaucka. Recenzja książki Joachima Gaucka Winter im Sommer – Frühling im Herbst. Erinnerungen (książka napisana we współpracy z Helgą Hirsch), München, Pantheon Verlag, 2011, ss. 352*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2013, nr 2.
- Grzelak P., *Wojna o lustrację*, Warszawa 2005.
- Jusupović A., Ostapa A., Wygoda J., *Pojęcie Służba Bezpieczeństwa w rozumieniu ustawy lustracyjnej. Propozycja wykładni* [w:] *Historyczno-prawna analiza struktur organów bezpieczeństwa państwa w Polsce Ludowej (1944–1990). Zbiór studiów*, red. A. Jusupović, R. Leśkiewicz, Warszawa 2013.
- Kamiński Z.A., *Dekomunizacja instytucji i systemu władzy* [w:] *Od totalitaryzmu do demokracji. Pomiędzy „grubą kreską” a dekomunizacją – doświadczenia Polski i Niemiec*, red. P. Kuglarz, współpr. H. Sułek, Kraków 2001.
- Kapuściak B., *Celowe niszczenie czy przepisowe brakowanie? Głosa w sprawie nieistniejących materiałów po Głównym Zarządzie Informacji i Wojskowej Służbie Wewnętrznej*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2019, t. 11.
- Koller S., *Brakowanie i niszczenie materiałów operacyjnych warszawskiej Służby Bezpieczeństwa w latach 1956–1989. Zarys problematyki* [w:] *Archiwa – Historia – Pamięć. Bilans 15 lat działalności archiwalnej Instytutu Pamięci Narodowej*, red. J. Bednarek, R. Leśkiewicz, P. Perzyna, Łódź–Warszawa 2018.
- Kościański R., Leśkiewicz R., *Brakowanie i niszczenie dokumentów Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Poznaniu w latach 1989–1990. Wybrane zagadnienia*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2011, t. 4.
- Kozłowski T., *Koniec imperium MSW. Transformacja organów bezpieczeństwa państwa 1989–1990*, Warszawa 2019.
- Krotoszyński M., *Lustracja w Polsce w świetle modeli sprawiedliwości okresu tranzycji*, Warszawa 2014.
- Krotoszyński M., *Ustawodawstwo lustracyjne wobec upływu czasu*, „Forum Prawnicze” 2015, nr 6.
- Krzykowska K., *WBH: były przypadki niszczenia akt w archiwach wojskowych w latach 1990–2009*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/wbh-byly-przypadki-niszczania-akt-w-archiwach-wojskowych-w-latach-1990-2009> (dostęp 25 II 2020 r.).
- Kuta C., *Lustracja w Polsce na tle krajów Europy Środkowej*, „Horyzonty Polski” 2014, t. 5, nr 11.
- Leśkiewicz R., *Od Służby Bezpieczeństwa do Urzędu Ochrony Państwa*, „Dzieje Najnowsze” 2016, nr 1.
- Lubiszewski M., *Lustracja a prawa człowieka. W poszukiwaniu podstawowych standardów*, „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarne” 2010, t. 1.
- Lustracja po czesku. Rozmowa z Petruską Šustrovą, byłą wiceminister spraw wewnętrznych Czechosłowacji, rozmowę przeprowadził A. Grajewski*, „Więź” 1997, nr 4.
- Müller U., Hartmann G., *Stasi. Zmowa milczenia*, Poznań 2012.
- Opalińska A., *Problem lustracji w krajach Europy Środkowo-Wschodniej i w krajach bałtyckich*, „In Gremio. Studia nad Historią, Kulturą i Polityką” 2008, t. 2.

- Perzyna P., *Dostęp do Archiwum IPN w kontekście ochrony danych osobowych* [w:] *Archiwa bez granic. Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich, Kielce, 20–21 września 2017 r.*, red. W. Chorążyczewski, K. Strykowski, Warszawa 2019.
- Perzyna P., *Jakiego archiwum potrzebuje Instytut Pamięci Narodowej? Rozważania o organizacji i priorytetach działalności archiwum historycznego* [w:] *Archiwa – Historia – Pamięć. Bilans 15 lat działalności archiwalnej Instytutu Pamięci Narodowej*, red. J. Bednarek, R. Leśkiewicz, P. Perzyna, Łódź–Warszawa 2018.
- Perzyna P., *Kształtowanie zasobu archiwalnego i specyfika działalności Wydziału „C” Komendy Miejskiej MO w Łodzi do 1975 r.*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2011, t. 4.
- Perzyna P., *Zakres działania i sytuacja kadrowa pionu archiwalnego SB KW MO/WUSW w Łodzi w latach 1956–1990* [w:] *W służbie dla prawdy. Prace historyczne dedykowane Zbigniewowi Nawrockiemu (1959–2017)*, red. T. Balbus, J. Bednarek, Warszawa 2019.
- Pięciak W., *Niemcy (landy wschodnie)* [w:] *Problemy lustracji w Europie Środkowej i krajach bałtyckich. Raport Ośrodka Studiów Wschodnich*, red. A. Łabuszewska, Warszawa 2005.
- Pilarski S., *Niszczenie materiałów Służby Bezpieczeństwa w latach 1989–1990 (ze szczególnym uwzględnieniem dokumentacji dotyczącej NSZZ „Solidarność”) w województwie piotrkowskim. Egzemplifikacja przebiegu procederu i próby wyciągnięcia konsekwencji prawnych wobec jego organizatorów oraz wykonawców na szczeblu wojewódzkim i ministerialnym, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2018, t. 1.*
- Polañska-Bergman M., Perzyna P., *Podstawy prawne działania archiwum Instytutu Pamięci Narodowej na tle rozwiązań wybranych krajów Europy Środkowo-Wschodniej* [w:] *Prawo archiwalne. Stan aktualny i perspektywy zmian. Materiały z międzynarodowej konferencji, Toruń, 20–21 kwietnia 2007 r.*, red. H. Robótka, Toruń 2007.
- Rzepliński A., *Habeas data. Archiwa byłych policji politycznych*, 1998, <http://www.ipsir.uw.edu.pl/o-instytucie/katedry-i-zaklady/katedra-kryminologii-i-polityki-kryminalnej/referaty-i-artykuly/habeasdata-archiwa-bylych-policji-politycznych-a-rzeplinski> (dostęp 3 I 2020 r.).
- Staniszki J., *Ontologia, kultura, przypadek – trzy ścieżki wychodzenia z komunizmu* [w:] *W poszukiwaniu paradygmatu transformacji*, red. J. Staniszki, Warszawa 1994.
- Šustrova P., *Ustawa lustracyjna to nie wszystko* [w:] *Dekomunizacja i rzeczywistość*, Warszawa 1993.
- „*Wojna o akta*”. *Studia i materiały źródłowe*, red. S. Flis, Gdańsk 2011.
- Wildstein B., *Długi cień PRL-u, czyli dekomunizacja, której nie było*, Kraków 2005.
- Woleński J., *Lustracja jako zwierciadło*, Kraków 2007.
- Wrona J., *Ustanowienie systemu komunistycznego w Polsce* [w:] *Polski wiek XX*, t. III: *PRL od lipca 44 do grudnia 70*, red. K. Persak, P. Machcewicz, Warszawa 2010.
- Wszolek G., *Służba Bezpieczeństwa w Krakowie na tle przemian w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych 1989–1990*, Warszawa 2019.
- Wypowiedź Andrzeja Grajewskiego w panelu 1. Rozliczenie z przeszłością – zadanie wyłącznie dla historyków?* [w:] *Od totalitaryzmu do demokracji. Pomiedzy „grubą kreską” a dekomunizacją – doświadczenia Polski i Niemiec*, red. P. Kuglarz, współpr. H. Sułek, Kraków 2001.
- Zieliński A., *Grzegorz Jakubowski (1954–2001). Dyrektor Centralnego Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, pierwszy dyrektor Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów*

Instytutu Pamięci Narodowej. Sylwetka praktyka [w:] Wkład archiwistów warszawskich w rozwój archiwistyki polskiej. Zbiór studiów poświęconych warszawskiemu środowisku archiwalnemu, red. A. Kulecka, Warszawa 2012.

Zybertowicz A., *W uścisku tajnych służb. Upadek komunizmu i układ postnomenklaturowy*, Komorów 1993.

Strony internetowe

Katalog osób, które zajmowały kierownicze stanowiska w byłej Polskiej Partii Robotniczej i byłej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej oraz Zjednoczonym Stronnictwie Ludowym i Stronnictwie Demokratycznym, a także były członkami Rady Ministrów państwa komunistycznego do dnia 23 sierpnia 1989 r. lub były w tym okresie kierownikami centralnych organów administracji państwowej, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/kierownicze-stanowiska/?catalog=4> (dostęp 21 I 2020 r.).

STRESZCZENIE

W artykule omówiono kwestie związane z rozliczeniem komunistycznej przeszłości, próby wpisania tego procesu w polski system prawny oraz konsekwencje archiwalne tych dążeń. Wiele koncepcji dotyczących lustracji i dekomunizacji wiązało się bowiem z pomysłami wyodrębnienia archiwaliów niezbędnych do ich przeprowadzenia oraz zamierzeniami udostępniania obywatelom informacji zawartych w aktach organów bezpieczeństwa państwa. W tej sytuacji logika postępowania nakazywała najpierw zgromadzić materiały archiwalne (środki dowodowe) w odrębnej placówce, a następnie wykorzystać je do weryfikacji osób pełniących funkcje w aparacie władzy i partii komunistycznej oraz funkcjonariuszy i współpracowników organów bezpieczeństwa państwa, a także zapewnić wgląd w ich zawartość osobom prześladowanym oraz prowadzącym badania naukowe. W Polsce tak się jednak nie stało. Dwudziesta rocznica rozpoczęcia działalności przez Instytut Pamięci Narodowej stała się doskonałą okazją do odtworzenia wzajemnych relacji pomiędzy lustracją, dekomunizacją oraz pomysłami na budowę i prawne usytuowanie nowego archiwum z zasobem historycznym poszerzającym w istotny sposób bazę źródłową do badania dziejów Polski w XX w.

Słowa kluczowe: archiwum, dekomunizacja, lustracja, niszczenie akt, Instytut Pamięci Narodowej, organy bezpieczeństwa, Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, rozliczenie komunizmu, służby specjalne, udostępnianie akt.

SUMMARY

This article discusses the issues related to the settling of accounts with the communist past, attempts to incorporate this process into the Polish legal system and the archival consequences of these endeavours. Many of the concepts concerning lustration and decommunization were connected to the idea of separating archival materials required to carry these out, as well as the intention of making the information contained in the files of state security organs accessible to citizens. In this situation, the logic of the proceedings dictated that the archival materials (the means of evidence) should first be collected in a separate institution, and then used to verify persons exercising functions in the government and communist party apparatus, as well as functionaries and collaborators of state security organs, and also provide access to the contents [of such individuals' files] to persecuted persons and researchers. However, this has not happened in Poland. The twentieth anniversary of the commencement of activities by the Institute of National Remembrance is an excellent occasion to reconstruct the reciprocal relations between lustration, decommunization and ideas for the construction and legal position of a new archive with a historical repository that will significantly broaden the source database for research into the history of twentieth century Poland.

Keywords: archive, decommunization, lustration, destroying files, Institute of National Remembrance, security organs, Polish United Workers' Party, settling of accounts with communism, secret services, provision of files.